

Onderwerp Onderzoek naar handelswijze gemeente Haarlem t.a.v. Joods erfgoed		
Nummer	2021/656850	25 januari 2022
Portefeuillehouder	Wienen, J.	
Programma/beleidsveld	6.2 Gemeentelijk bestuur	
Afdeling	BC	
Auteur	E. Visscher	
Telefoonnummer	023-5113948	
Email	evisscher@haarlem.nl	
Bestemd voor:	Het college stuurt deze raadsinformatiebrief ter kennisname naar de commissie Bestuur.	
Bijlagen	Bijlage 1 Rapport Roof en Rechtsherstel in Haarlem	

Het college heeft een extern bureau, Bureau Blauw voor Historisch Onderzoek, de opdracht gegeven onderzoek te doen naar de rol van de gemeente Haarlem tijdens en na de Tweede Wereldoorlog met betrekking tot de roof van Joodse bezittingen en naheffingen wegens achterstalligheid van erfpachtcanon en/of gemeentelijke belasting.

De gruwelen van de Jodenvervolgung in de Tweede Wereldoorlog zijn oneindig omvattender dan de vraag waar dit rapport op ingaat, maar het raakt wel een direct gemeentelijke verantwoordelijkheid. De onderzoeksvragen waren:

- Heeft de gemeente Haarlem tijdens de bezetting onroerend goed aangekocht dat eigendom was van joodse burgers;
- Heeft er over deze eventuele aankopen rechtsherstel plaatsgevonden;
- Heeft de gemeente Haarlem na afloop van de Tweede Wereldoorlog naheffingen voor erfpachtcanon en/of straatbelasting gevorderd van joodse eigenaren van onroerend goed dan wel hun nabestaanden/erfgenamen over de oorlogsperiode.

De focus lag hierbij op het gemeentelijk handelen in Haarlem. Om dit te kunnen plaatsen in de context van de bezettingstijd is ook aandacht besteed aan ontwikkelingen die verband houden met het joods vastgoed en de woningmarkt in het algemeen.

Elders is gebleken dat gemeenten vastgoed hebben aangekocht uit joods bezit. Ook zijn er enkele gemeenten die na de bezetting naheffingen voor erfpachtcanon en/of straatbelasting hebben gevorderd van joodse eigenaren van onroerend goed dan wel hun nabestaanden/erfgenamen over de oorlogsperiode. De conclusie van het onderzoek luidt dat er geen aanwijzingen zijn gevonden voor dergelijke aankopen of naheffingen in Haarlem. Dat er in alle geraadpleegde bronnen geen aanwijzingen hiervoor zijn gevonden, is overigens geen ‘bewijs’ dat in Haarlem geen sprake was van naheffingen, veel relevant bronnenmateriaal is namelijk niet meer voorhanden. Het college realiseert zich dit terdege en beseft ook dat dit onderzoek slechts een klein deel bevat van de mogelijke onderzoeksvragen die relateren aan de rol van de gemeente bij de onvoorstelbare behandeling van Joden tijdens en na de Tweede Wereldoorlog.

Het conceptrapport is besproken met een aantal betrokkenen, waaronder vertegenwoordigers van de Joodse gemeenschap in Haarlem, de voorzitter van het Centraal Joods Overleg (CJO) en een auteur die eerder gepubliceerd heeft over de Joodse gemeenschap in Haarlem. In deze gesprekken kwam naar voren dat het onderzoek gedegen antwoorden geeft op de geponeerde onderzoeksvragen, maar geen breed beeld geeft van de rol van de gemeente bij de achterstelling en vervolgens vervolging van Joodse inwoners en bij de terugkeer van Joodse inwoners na de Tweede Wereldoorlog. Zo'n breder beeld vergt een veel uitgebreider onderzoek.

Daarnaast zijn enkele ingangen voor informatie die in het rapport minder uitvoerig aan de orde komen besproken. Daarover is nader gesproken met de onderzoeker. Die heeft wel bekeken of hier nieuwe informatie over de onderzoeksvragen te verwachten is. De conclusie is dat dat niet waarschijnlijk is. Naar aanleiding van deze besprekingen zijn geen wijzigingen aangebracht in het conceptrapport. Wel worden naar aanleiding van de besprekingen enkele specifieke vragen nog uitgezocht. Daarbij gaat het met name om de vraag of de gemeente direct of indirect kosten van anti-Joodse maatregelen in rekening heeft gebracht bij beheerders van Joods vermogen. Het college zal de raad over de bevindingen informeren. Het definitieve rapport is bijgevoegd en het college stuurt dit ter kennisname naar de commissie bestuur.

Het college van burgemeester en wethouders,

de secretaris

de burgemeester

Roof en rechtsherstel in Haarlem

Vastgoed uit joods bezit en de rol
van de gemeente tijdens de
bezetting en de naoorlogse jaren

Maili Blauw
December 2021

Inleiding

De gemeente Haarlem heeft opdracht gegeven haar naoorlogs handelen jegens joodse oorlogsslachtoffers te onderzoeken. De onderzoeksvragen betreffen met name onroerend goed uit joods bezit.

Het Haarlemse college van B en W besloot onderzoek te laten uitvoeren naar mogelijke naheffingen van gemeentelijke lasten wegens achterstalligheid. Ook is in de opdracht meegenomen de eventuele aankoop van onroerend goed uit joods bezit door de gemeente. De onderzoeksvragen luiden:

- of de gemeente Haarlem na afloop van de Tweede Wereldoorlog naheffingen voor erfpachtcanon en/of straatbelasting heeft gevorderd van joodse eigenaren van onroerend goed dan wel hun nabestaanden/erfgenamen over de oorlogsperiode;
- in hoeverre de gemeente Haarlem tijdens de bezetting onroerend goed heeft aangekocht dat eigendom was van joodse burgers;
- of er nadien over deze eventuele aankopen rechtsherstel heeft plaatsgevonden.

De focus ligt op het gemeentelijk handelen in Haarlem. Om dit te kunnen plaatsen in de context van de bezettingstijd wordt ook aandacht besteed aan ontwikkelingen die verband houden met het joods vastgoed en de woningmarkt in het algemeen. Voorbeeld van dat laatste is het verschijnsel van de vordering van huizen door de Duitse bezetter. Erg diep kan op deze zaken echter niet worden ingegaan, gezien de beperkte omvang van deze studie. Nader onderzoek naar deze aspecten is uiteraard een mogelijkheid.

Onderzoeker Maarten-Jan Vos heeft geadviseerd over de inhoud van dit onderzoek. De verantwoordelijkheid voor de tekst ligt geheel bij de auteur.

Inhoud

1. Fasen van rechtsherstel

- 1.1 Onroerend goed en belastingen
- 1.2 Drie fasen
- 1.3 Rol van de gemeente

2. Haarlem aan de vooravond van de bezetting

- 2.1 Joodse Haarlemmers
- 2.2 Gemeentelijk grondbezit
- 2.3 Erfpacht: niet van harte
- 2.4 Straatbelasting

3. Oorlogsjaren

- 3.1 Bezette stad
- 3.2 Anti-joodse maatregelen
- 3.3 Huizen in joods bezit
- 3.4 Vertrokken
- 3.5 Verkoop en doorverkoop
- 3.6 Naamloze vennootschappen
- 3.7 Woningtekort

4. De draad weer oppakken

- 4.1 Afwezigen
- 4.2 Opvang en herstel
- 4.3 Naoorlogs beheer
- 4.4 Achterstalligheid?
- 4.5 Straatbelasting in beheersdossiers
- 4.6 Rechtsherstel

5. Conclusie

1.1. Onroerend goed en belastingen

Begin 2020 ontving de gemeente Haarlem persvragen van Pointer (KRO/NCRV) en Follow the Money. Deze gingen over ‘de compensatie voor de onteigening van joodse woningen tijdens de Tweede Wereldoorlog’. Pointer verwees naar de zogenaamde *Verkaufsbücher* en vroeg of de gemeente bekend was met deze ‘praktijken van onteigening’. Ook noemde Pointer de compensatieregelingen van de gemeenten Amsterdam en Den Haag en verbond hieraan de vraag of ook Haarlem compensatie wilde aanbieden. Het televisieprogramma de Monitor besteedde in mei en oktober 2020 aandacht aan de *Verkaufsbücher* en aan de lotgevallen van enkele joodse families. Deze belangstelling voor onroerend goed van joodse burgers leidde tot vragen bij het Haarlemse gemeentebestuur en tot de opdracht voor een onderzoek.

In de vragen van Pointer komen verschillende onderwerpen het naoorlogs rechtsherstel bij elkaar: enerzijds het herstel van rechten van de tijdens de bezetting beroofde joden en anderzijds gemeentelijke lasten uit de naoorlogse periode. Om met het eerste te beginnen: meteen na de bevrijding begon een uitgebreide operatie om gedupeerden in hun rechten te herstellen. Zowel de roof van vastgoed tijdens de bezettingsjaren als het naoorlogse rechtsherstel zijn al veel onderzocht.¹

De aandacht voor de gemeentelijke belastingen en erfpachtcanon daarentegen is betrekkelijk nieuw. Een toevallige archiefvondst bracht aan het licht dat de gemeente Amsterdam in de naoorlogse periode boetes had opgelegd wegens achterstalligheid van erfpachtcanon, ook aan joodse oorlogsslachtoffers. Dit leidde tot onderzoek naar gemeentelijke erfpacht en straatbelasting in Amsterdam. In maart 2014 verschenen de eerste resultaten, die in 2015 in boekvorm uitkwamen.² Het ging vooral om erfpachtcanon en erfpachtboetes. De gemeente Amsterdam besloot tot terugbetaling van de geheven erfpachtboetes en tot een collectieve tegemoetkoming van 10 miljoen euro aan de Joodse gemeenschap.

Vervolgens werd in 2016 de rapportage van Robin te Slaa over Den Haag gepubliceerd, een jaar later uitgebracht als boek.³ Ook hier was sprake van heffing van achterstallige erfpachtcanon en van straatbelasting. Zijn bevindingen leidden tot de regeling ‘Joods moreel rechtsherstel’ van de gemeente Den Haag. Er werd daarvoor 2,6 miljoen euro gereserveerd, en de regeling kende een individuele en een collectieve component.⁴

Het rapport over Rotterdam werd in juni 2020 gepubliceerd.⁵ Hier was geen sprake van naheffingen van erfpachtcanons, aangezien erfpacht voor particulieren niet voorkwam in Rotterdam. Evenmin waren er aanwijzingen dat er geprotesteerd is tegen opgelegde straatbelasting. Wel heeft de gemeente Rotterdam voordeel gehad bij de anti-joodse maatregelen van de bezetter en hield zij de gemeentefinanciën goed in de gaten.⁶ Het Rotterdamse college reageerde op de bevindingen met de wens om onrechtvaardige

¹ Enkele voorbeelden. Over de roof: L. de Jong (deel 5-1, 1974, p. 554 en 575); Gerard Aalders, *Roof* (1999); Raymund Schütz, *Kille mist* (2016), Joep Boerboom, *Beroofd volgens de regels* (2020). Over het rechtsherstel: Gerard Aalders, *Berooid* (2001); Wouter Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (2005); K. Meijer, *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed* (2008); Maarten-Jan Vos en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed* (2013).

² Piersma Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom 2015).

³ Te Slaa, *‘Daar dit een immorele aanslag is’. De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag: De Nieuwe Haagsche 2017).

⁴ Rechtsherstel voor Joodse eigenaren van geroofd vastgoed in Den Haag (Raadsbesluit 13 april 2017), RIS 296327.

⁵ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel. Het Rotterdams gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955*. (NIOD-rapport, juni 2020).

⁶ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel* (2020), p. 5.

bureaucratische beslissingen uit de naoorlogse periode ‘zo goed mogelijk te repareren’. Het stelde daarvoor een bedrag van 2 miljoen euro beschikbaar.⁷ Voor Utrecht geldt min of meer hetzelfde. Ook daar was erfpacht voor particulieren vrijwel niet aan de orde. Verder zijn hier evenmin aanwijzingen aangetroffen voor opgelegde aanslagen in de straatbelasting wegens achterstalligheid. Onduidelijk is of er van achterstalligheid eigenlijk wel sprake was. Wel stelde de gemeente zich zakelijk op bij het rechtsherstel van onroerend goed dat door de gemeente was aangekocht.⁸ Het Utrechtse college van B en W heeft daarvoor zijn spijt betuigd en een bedrag van drie ton beschikbaar gesteld.⁹

De besluiten en regelingen van deze gemeenten gaan over gemeentelijke naheffingen wegens achterstalligheid van erfpachtcanon en/of gemeentelijke belasting. Ze voegen een nieuw hoofdstuk toe aan de lange geschiedenis van het naoorlogs rechtsherstel.¹⁰ Rechtshistoricus Raymund Schütz typeerde de hernieuwde aandacht voor onrecht en rechtsherstel, nu bij gemeenten, als de derde fase van rechtsherstel. De eerdere fasen duurden globaal van 1945 tot 1967 en van 1990 tot 2000.¹¹

1.2 Drie fasen

De ‘eerste fase’ van het rechtsherstel begon direct na de bevrijding. Voorbereidingen daarvoor waren getroffen door de regering in Londen, terwijl Nederland nog grotendeels bezet was. In september 1944 kwamen twee wetsbesluiten tot stand, het Besluit bezettingsmaatregelen (E93) en het Besluit herstel rechtsverkeer (E 100). Er kwam een Raad voor het Rechtsherstel met een aantal uitvoerende afdelingen.¹² Het rechtsherstel in de naoorlogse jaren duurde in sommige gevallen tot eind jaren vijftig. De praktijk ervan was niet zelden weerbarstig en bleef ook in de decennia daarna onderwerp van discussie.¹³

In de loop van de jaren negentig kwam het rechtsherstel weer prominent op de politieke agenda. Er werden enkele commissies ingesteld, die lopend onderzoek naar oorlogstegoeden in het buitenland kritisch volgden. Ook deden ze onderzoek naar de praktijk van de teruggave van roerende en onroerende goederen van joodse oorlogsslachtoffers. De conclusie luidde dat het naoorlogse rechtsherstel in grote lijnen correct was verlopen, maar dat er niettemin sprake was geweest van tekortkomingen die voor betrokkenen onbillijke en onrechtvaardige consequenties konden hebben. Op grond hiervan kwamen de commissies met een aantal aanbevelingen en ramingen van de bedragen die redelijkerwijs alsnog zouden moeten worden terugbetaald.

Het ministerie van Financiën ging uiteindelijk akkoord met een bedrag van 400 miljoen gulden, een besluit dat moest worden gezien ‘als een erkenning van morele aanspraken’ van de joodse gemeenschap. Het bedrag is bekend geworden onder de naam Maror-gelden: Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel. De totale geldsom die aan de joodse gemeenschap werd betaald liep op tot 764 miljoen gulden, omgerekend 347 miljoen euro. Naast de 400 miljoen van het ministerie van Financiën betrof dit 50 miljoen van de verzekeraars, 50 miljoen van de Nederlandse banken en 264 miljoen van de effectenbeurs.¹⁴

De commissies stelden in hun onderzoeken de herstelwetgeving zelf niet ter discussie.

⁷ Burgemeester en wethouders Rotterdam aan de gemeenteraad (30 juni 2020).

⁸ Blauw, *Verschil maken?* (2020)

⁹ Raadsvoorstel Joods rechtsherstel (december 2020)

<https://ris2.ibabs.eu/Agenda/Details/Utrecht/a83c5d59-2bfd-4497-a4b3-b6438e40e555>.

¹⁰ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel* (2020), p. 5.

¹¹ Schütz, ‘Het eeuwig terugkerende rechtsherstel’ (2018).

¹² Aalders, *Berooid* (2001), p.43, 52-53.

¹³ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel* (2020), p. 6.

¹⁴ Ibidem, p. 6.

Anderen deden dat wel, zoals Philip Staal, Ido de Haan en Wouter Veraart, aangehaald door Hinke Piersma en Marleen van den Berg in hun onderzoek over Rotterdam. De Haan wees op voorbeelden van ‘fatale weeffouten’ zoals de inperking van beroepsprocedures en de vage criteria van ‘redelijkheid’ en billijkheid’. Veraart constateerde een pragmatische, instrumentele visie van de Nederlandse regering op het rechtsherstel in dienst van de wederopbouw, met als grondslag ‘billijkheid’ en ‘redelijkheid’. Die visie leidde er in de praktijk toe dat ‘joodse rechthebbenden vaak water bij de wijn moesten doen’ omdat er werd aangestuurd op compromissen.¹⁵ Maarten-Jan Vos en Serge ter Braake concludeerden dat er grotendeels wel administratief rechtsherstel heeft plaatsgevonden, maar dat er ‘in zeer uiteenlopende en soms zeer beperkte mate sprake was van moreel rechtsherstel.’¹⁶

Met de 400 miljoen gulden in de Maror-regeling wilde de Nederlandse regering ‘uitdrukkelijk finaal recht doen’ en onderstreepte in een brief aan de Tweede Kamer het definitieve karakter van de financiële compensatie. De overheid ging ervan uit dat dit finaal rechtdoen betrekking had op ‘de overheid en overheidsoptreden in zijn geheel’ met inbegrip van de lokale overheden. Met andere woorden, ook wat er op gemeentelijk niveau was misgegaan, was met de Maror-gelden rechtgezet. Volgens een van de toenmalige onderhandelaars namens de joodse gemeenschap zou daarmee echter sprake zijn van een eenzijdige interpretatie van het akkoord door de overheid. Van het regeringsstandpunt dat er finaal recht was gedaan, is in 2014 door burgemeester Van der Laan van Amsterdam afgeweken. Daarmee is de discussie over financiële compensatie of tegemoetkoming opnieuw opengebroken.¹⁷ Na Amsterdam hebben ook de gemeenten Den Haag, Rotterdam, Utrecht hun naoorlogs handelen laten onderzoeken en daaruit consequenties getrokken. Zij beschouwen dat niet als juridisch, maar als moreel rechtsherstel.

1.3 Rol van de gemeente

Tot zover de ontwikkelingen rond het naoorlogse rechtsherstel in brede zin. Met de compensatie voor naheffingen van gemeentelijke lasten bevinden we ons in de derde, betrekkelijk nieuwe fase van het rechtsherstel, zoals geanalyseerd door Schütz. Hierin draait het om het naoorlogs handelen van gemeenten jegens joodse oorlogsslachtoffers, waarvoor bestuurders van nu spijt betuigen. Een van de onderzoeksvragen in deze studie is gericht op de eventuele heffingen wegens achterstalligheid in de jaren na de bevrijding.

De aandacht voor de roof van joods onroerend goed brengt ons terug naar de rechtsherstelfase één, die direct na de bevrijding is ingezet. Zijn er redenen om die fase opnieuw te doorlopen, omdat zaken toen niet naar behoren zijn afgewikkeld? Zoals hierboven al gememoreerd, zijn er diverse vraagtekens en kanttekeningen geplaatst bij het naoorlogs rechtsherstel. Hoe dit in individuele gevallen is verlopen is echter niet na te gaan in een beknopt onderzoek als dit. Het beantwoorden van die vraag zou een tijdrovende dieptestudie vergen in rechtshersteldossiers van de vele joodse huizenbezitters uit Haarlem, voor zover de daarvoor relevante gegevens nog zijn te achterhalen.

¹⁵ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel* (2020), p. 6-7.

¹⁶ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel* (2013), p. 98-99.

¹⁷ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel* (2020), p. 7-8.

2. Haarlem aan de vooravond van de bezetting

2.1 Joodse Haarlemmers

Sinds 1765 kende Haarlem een synagoge, ingericht in een huis aan het Goudsmidspleintje. Daarmee was de joodse gemeente in Haarlem een feit. In 1770 kreeg zij toestemming voor een eigen begraafplaats aan het Bolwerk. In 1798 werden de Haarlemmers geteld en bleken er 131 joden te zijn, dat was 0,6% van de bevolking. Toen in 1830 het begraven in kerken verboden werd en er een algemene begraafplaats op Akendam werd gesticht, kreeg die een eigen joodse afdeling.

In 1841 werd in de Lange Begijnestraat een nieuwe synagoge gebouwd. Die moest in 1896 aanmerkelijk worden uitgebreid en kreeg ruim 340 zitplaatsen. In de Lange Wijngaardstraat werd in 1887 de eerste steen gelegd voor een gemeentegebouw. Hier vergaderden het kerkbestuur en de kerkenraad, er was een godsdienstschool, een kleine synagoge en ook vond het secretariaat van de joodse gemeente er onderdak.¹⁸ In 1887 werd ook overgegaan tot de aankoop van een terrein voor een eigen begraafplaats aan de Amsterdamsevaart. De joodse gemeente bloeide en had toen 714 leden. In die tijd was nog vrijwel iedere Nederlander lid van een kerkgenootschap en kerkelijk ingeschreven. Buitenkerkelijkheid bestond toen nauwelijks.¹⁹

In Haarlem woonde in de decennia voor de oorlog een grote joodse gemeenschap. Vanaf 1937 was het opperrabbinaat van Noord-Holland in de stad gevestigd, met vanaf 1940 rabbijn Philip Frank aan het hoofd. Er waren tal van joodse verenigingen. De Haarlemse joden woonden over de hele stad verspreid.²⁰ De stad kende verschillende joodse winkeliers en enkele grotere ondernemers, zoals Gerzon Serphos. Vanwege de oorlogsdreiging verhuisde hij in 1939 van Enschede naar Haarlem, waar hij veilig dacht te zijn. In Enschede had hij een confectiefabriek gehad en in Haarlem kocht hij de Vereenigde Confectie Bedrijven Regenkleding Industrie, waarvan de eigenaren met pensioen gingen.²¹

De joodse Haarlemmer Mozes Joles is bekend geworden omdat hij zijn vermogen in 1927 naliet voor de bouw van een joods ziekenhuis. Dat kwam er enkele jaren later, in de vorm van een nieuwbouwvleugel aan het bestaande Sint Elisabeth Gasthuis. Het joodse ziekenhuis was eigendom van een speciaal daarvoor opgerichte stichting. Het bestond uit een verpleegafdeling voor joodse patiënten, met een koosjere huishouding onder rabbinaal toezicht. Voor de medische behandelingen kon men gebruikmaken van de operatie- en röntgenkamers van het Elisabeth Gasthuis.²²

In de jaren dertig nam Haarlem een groot aantal joodse vluchtelingen op uit Duitsland. Nadat Hitler daar op 30 januari 1933 aan de macht was gekomen, liet hij al snel optreden tegen joden en politieke tegenstanders. De joden hoorden volgens de nationaalsocialistische leer niet bij het Duitse volk van 'ariërs'. Ze werden verantwoordelijk gehouden voor allerlei (vermeende) misstanden in de Duitse samenleving, voor het verliezen van de Eerste Wereldoorlog en voor de moeilijke omstandigheden waarin het land daarna verkeerde. In Haarlem werden rond de 200 vluchtelingen opgevangen door de Haarlemse joodse gemeenschap.

Volgens de opgave in het gemeenteverslag behoorden eind 1938 913 personen in Haarlem tot het Nederlands Israëlitische Kerkgenootschap en 40 tot het Portugees Israëlitisch

¹⁸ Temminck, 'Vertrokken onbekend waarheen' (1999), p. 10; De Wagt, *Joods Haarlem* (2005), p. 39.

¹⁹ Temminck, 'Vertrokken onbekend waarheen' (1999), p. 10

²⁰ Van der Linden e.a., *Kom ga sjoelen* (1999), p. 7-8; Temminck, 'Vertrokken onbekend waarheen' (1999), p. 12

²¹ De Wagt, *Joods Haarlem* (2005), p. 79-81.

²² Ibidem, p. 71-75.

Kerkgenootschap. Haarlem telde toen 137.576 inwoners, van wie er 44.185 niet tot een kerkgenootschap of gezindte behoorden, dus 32 procent van de Haarlemse bevolking.²³ Onkerkelijkheid was toen dus al tamelijk breed verbreid. De joodse onkerkelijkheid bedroeg volgens de voorzitter van het kerkbestuur Barend Chapon in november 1940 28 procent, aldus Wim de Wagt in zijn biografie over Chapon.²⁴ Kees van der Linden vermeldde in een eerdere publicatie dat ongeveer de helft van de Haarlemse joden godsdienstig was.²⁵

Volgens De Wagt waren er in 1940-1941 ongeveer 1000 joden in de stad.²⁶ De publicatie *joodsmonumenthaarlem.nl* noemt daarentegen een aantal van 1800 joden in Haarlem vlak voor de Duitse inval.²⁷ Dat is aanzienlijk meer dan 1000. Hoe we dit verschil kunnen verklaren is niet duidelijk. Mogelijk speelde het moment van tellen een rol, en/of de vraag wat men onder joods verstond. Enerzijds kan men daarbij uitgaan van geregistreerde kerkelijkheid, dus het behoren tot een kerkgenootschap, zoals opgetekend in de *Verslagen van de toestand van de gemeente Haarlem*. Anderzijds kreeg Nederland tijdens de bezetting te maken de nationaalsocialistische definitie van het 'joodse ras', waarop in een volgend hoofdstuk nader wordt ingegaan.

2.2. Gemeentelijk grondbezit

In de decennia voor de oorlog was Haarlem gestaag gegroeid. Er werden tal van uitbreidingsplannen ontworpen en nieuwe wijken gebouwd. In 1905 had de directeur van Openbare Werken het eerste officiële Haarlemse uitbreidingsplan gepresenteerd en daarbij waren ook de omringende gemeenten betrokken. Haarlem begon druk uit te oefenen om de eigen gemeentegrenzen te kunnen verleggen en na een kwart eeuw lukte dit in 1927.

Bij deze zogenaamde annexatie werd de gemeente Schoten opgeheven en voor het grootste deel bij Haarlem gevoegd. Het westelijk deel van de eveneens opgeheven gemeente Spaarndam kwam ook bij Haarlem, evenals gedeeltes van Bloemendaal, Heemstede, Haarlemmerliede en Spaarnwoude. Het Haarlemse grondgebied werd aanzienlijk vergroot en de gemeente kreeg er in een keer 31.184 inwoners bij. De meesten van hen woonden in het voormalige Schoten, waar begin twintigste eeuw de woonwijken Transvaalbuurt, het zuidelijk deel van de Indische buurt en Bomenbuurt waren ontwikkeld. Deze dienden om de overloop vanuit het overbevolkte Haarlem op te vangen.²⁸

Door de grenswijziging van 1927 nam de Haarlemse bevolking dus sterk toe. In 1930 bedroeg het inwonertal 119.700 personen. De nog open plekken in Haarlem-Noord verdwenen in ijlt tempo.²⁹ Ook daarna zette de groei door. Eind 1936 telde de gemeente 133.305 inwoners en 36.389 woningen en eind 1939 140.469 inwoners.³⁰

De gemeente Haarlem had vastgoed in eigendom, in de vorm van gebouwen bestemd voor de publieke dienst en onbebouwde terreinen. Die laatste werden aangekocht bijvoorbeeld met het oog op toekomstige stadsuitbreidingen. De gemeente verwierf met enige regelmaat percelen en verkocht ook grond. In 1919 kwam het tot de oprichting van een

²³ *Verslag van den toestand der gemeente Haarlem over 1938*, p. 12-14.

²⁴ De Wagt, *Joods Haarlem* (2005), p. 119.

²⁵ Van der Linden, 'Der Adolf' (1999), p. 38.

²⁶ De Wagt, *Joods Haarlem* (2005), p. 119.

²⁷ <https://www.joodsmonumenthaarlem.nl/> geraadpleegd 5 oktober 2021.

²⁸ Van den Assem e.a., 'Politieke ontwikkelingen' (1995), p. 457-462; Spijkerman, 'De stedenbouwkundige activiteiten' (1992), p. 168.

²⁹ Van den Assem e.a., 'Politieke ontwikkelingen' (1995), p. 457-462; Spijkerman, 'De stedenbouwkundige activiteiten' (1992), p. 168.

³⁰ *Verslag van den toestand 1936*, deel I, p.14; 1936, deel II, bijlage XI (Bouw- en Woningtoezicht), p. 6; 1940, deel I, p.17.

gemeentelijk grondbedrijf. De wenselijkheid om 'een goede commerciële en overzichtelijke boekhouding van deze gronden te voeren', werd steeds groter en dit werd de taak van het grondbedrijf. Bovendien zou dit dienstbaar kunnen worden gemaakt aan het voeren van een doelbewuste grondpolitiek. Zo kon men rekening houden met bestaande en toekomstige uitbreidingsplannen.³¹

Als grondeigenaar gaf de gemeente percelen in gebruik bij huurders, pachters en erfpachters. De manier waarop dat gebeurde varieerde sterk en kende verschillende vormen, zoals huur en pacht. Soms had de toestemming tot gebruik van de grond de vorm van een vergunning, bijvoorbeeld voor het leggen van een brug, voor het hebben van een ondergrondse opslag en voor het hebben van een waterbron. Er waren tal van variaties.³² In het kader van dit onderzoek interesseert ons vooral de erfpacht.

2.3 Erfpacht: niet van harte

Erfpacht is een zakelijk recht om andermans grond te gebruiken tegen betaling van een vergoeding, de zogenaamde erfpachtcanon. In Haarlem kwam erfpacht al eeuwenlang voor.³³ Ook de stedelijke en later gemeentelijke overheid gaf grond uit in erfpacht, maar het was geen beleid om dit systematisch te doen. Begin twintigste eeuw veranderde dat.

In de gemeenteraadsvergadering van 1 augustus 1900 werd met algemene stemmen een motie aangenomen om gemeentelijke bouwterreinen niet te verkopen maar in erfpacht uit te geven. Dat gold voor zowel bestaand grondbezit als voor in de toekomst te verwerven terreinen. Herhaaldelijk al had de raad het beginsel onderschreven om slechts bij 'gebleken noodzakelijkheid of overwegende redenen' gemeentelijke gronden te verkopen. Het college van B en W werd uitgenodigd een regeling te ontwerpen.³⁴ In april 1901 was het zover. De erfpachtvoorwaarden waren dezelfde als die van Amsterdam, dat sinds 1896 het gemeentelijk erfpachtstelsel kende.³⁵

Maar in 1903 stelden B en W alweer voor om op het besluit terug te komen en bouwterreinen voor gewone verkoop beschikbaar te stellen. Het principe van erfpacht had te weinig ingang gevonden: op dat moment was nog geen enkel stuk grond in erfpacht uitgegeven.³⁶ In de gemeenteraad werd uitgebreid over het onderwerp gesproken. Gepleit werd voor verandering van de voorwaarden. Erfpacht was te duur en te moeilijk. Wel waren er ook voorstanders van het eerder aangenomen principe, maar met 15 tegen 8 stemmen werden de erfpachtbepalingen ingetrokken. Gemeentegrond was voortaan weer te koop.³⁷

Het beleid bleef ook daarna in beweging, maar daar kunnen we hier niet nader bijilstaan. Wel is het van belang te vermelden dat in 1919 aan de gemeenteraad werd voorgesteld om als regel gronden uit te geven in *voortdurende* erfpacht en niet langer voor een beperkt aantal jaren. Met het verlenen van een recht 'hetwelk het eigendomsrecht zeer nabij komt' hoopte men de aversie tegen erfpacht weg te nemen. De desbetreffende erfpachtverordening werd op oktober 1919 door de raad goedgekeurd.³⁸

³¹ B en W aan de gemeenteraad (10 oktober 1919), zitting 22 oktober 1919, *Verslag van het verhandelde in de gemeenteraad* 1919, p. 954-961.

³² Kohieren van huur, pacht etc. (1930-1948), NHA, toegang 1503 (Gemeenteontvanger Haarlem), inv.nr. 383.

³³ Dit blijkt bijvoorbeeld uit de vele treffers bij het doorzoeken van de archiefinventarissen van het Noord-Hollands Archief, zoekterm 'erfpacht'.

³⁴ 'Gemeenteraad', *Haarlems Dagblad* 4 augustus 1900, p.1.

³⁵ 'Stukken van den Gemeenteraad', *Haarlems Dagblad* 12 april 1901, p. 3.

³⁶ 'Een ingrijpend voorstel', *Haarlems Dagblad* 6 juni 1903, p.3.

³⁷ 'Gemeenteraad', *Haarlems Dagblad* 10 oktober 1903, p.5-6.

³⁸ *Verslag van het verhandelde 1919*, p. 966-995 (22 oktober 1919).

Maar de kou was nog niet uit de lucht en de twijfels over erfpacht bleven bestaan. In 1923 bijvoorbeeld werd aan de gemeenteraad voorgesteld om bij de uitgifte van gronden voor woningbouw, deze *niet uitsluitend* in erfpacht uit te geven. Wanneer dit door gegadigden en in het belang van de volkshuisvesting werd gewenst, zou koop ook mogelijk moeten zijn.³⁹ Een voorstel hierover werd in februari 1924 met 18 tegen 16 stemmen aangenomen.⁴⁰ Al met al lijkt het er op dat er het erfpachtstelsel in Haarlem niet van harte werd omarmd.

Hoeveel grond in de decennia voor de oorlog in Haarlem bij erfpachters in gebruik was, is onduidelijk. Weliswaar zijn er in het Noord-Hollands Archief gegevens over erfpacht, zoals registers van erfpachtovereenkomsten vanaf 1920. Maar de omvang van het verschijnsel erfpacht is hier niet direct uit af te leiden. Of veel joodse huiseigenaren aan de vooravond van de oorlog erfpachters waren, is evenmin bekend. Van de 155 joodse eigenaren van vastgoed die we tegenkomen in de nog nader te bespreken *Verkaufsbücher*, komen er 4 in de Haarlemse erfpachtregisters voor. Dat is dus slechts 2,5% van de joodse eigenaren, die we in de *Verkaufsbücher* aantreffen.⁴¹

2.4 Straatbelasting

In 1919 kreeg Haarlem een straatbelasting, maar dat gebeurde niet zonder slag of stoot. Veel eerder al was de invoering ervan geopperd. Bijvoorbeeld in 1898, toen B en W de gemeenteraad voorstelden om een straatbelasting in te voeren en 'met bekwamen spoed' een verordening daarvoor te later ontwerpen. Zo ver kwam het echter niet. Een raadslid stelde voor om in plaats daarvan de opcenten op de personele belasting tijdelijk te verhogen om de benodigde inkomsten te genereren.⁴² Opcenten zijn een percentsgewijze verhoging van een oorspronkelijk bedrag, met name van een rijksbelasting, ten bate van bijvoorbeeld de provincie of gemeente.⁴³ Verder wilde het raadslid eerst maar eens een advies ontvangen van de commissie van Financiën over de wenselijkheid van een straatbelasting. Zijn voorstel werd aangenomen met 19 tegen 11 stemmen.⁴⁴

Dat dit toen niet leidde tot de invoering van een straatbelasting blijkt uit de motie van raadslid Slingenberg uit 1912. Onder meer ter bestrijding van de kosten van asfaltering van de Haarlemse hoofdstraten vond hij het wenselijk een belasting te heffen zoals bedoeld in artikel 240i van de Gemeentewet. Dit artikel gaf gemeenten de mogelijkheid een 'billijke bijdrage' te vragen in de kosten voor aanleg en onderhoud van straten of wegen, voor hun verlichting en voor afvoer van water en vuil.⁴⁵ Maar tot de instelling van een straatbelasting kwam het ook toen nog niet. Wel begon de gemeentelijke dienst Openbare Werken in 1913 met het asfalteren van straten zoals de Kruisweg, Kruisstraat, een deel van de Grote Markt, de Grote Houtstraat en de Anegang.⁴⁶

³⁹ Voorstel aan de raad (25 september 1923) en prae-advies van B en W (december 1923, besproken in de zitting van 21 december 1923), p. 937-940, NHA, toegang 2295 (Gemeentebestuur Haarlem), inv.nr. 127.

⁴⁰ 'Om ons heen no. 3288. Nabetrachting van den Gemeenteraad,' *Haarlems Dagblad* 21 februari 1924, p. 1.

⁴¹ Dit blijkt uit een vergelijking van de namen uit de *Verkaufsbücher* met die uit de Bladwijzer van het erfpachtregister naar de namen der erfpachters, NHA, toegang 2295 (Gemeentebestuur Haarlem), inv.nr. 14019.

⁴² 'Gemeenteraad', punt 7, *Haarlems Dagblad* 6 oktober 1898, p. 2 en 3

⁴³ *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse taal* (1999).

⁴⁴ 'Gemeenteraad', punt 7, *Haarlems Dagblad* 6 oktober 1898, p. 2 en 3

⁴⁵ 'Om ons heen no. 1538, Wat is een straatbelasting?', *Haarlems Dagblad* 10 mei 1912, p. 1.

⁴⁶ Spijkerman, 'De stedenbouwkundige activiteiten' (1992), p. 156.

Het onderwerp straatbelasting keerde herhaaldelijk terug op de agenda. Uiteindelijk werd in 1919 een ontwerpverordening gepresenteerd aan de gemeenteraad, voorzien van diverse amendementen. De raad discussieerde er uitgebreid over. Er was veel weerstand tegen deze belasting, die de gemeente f 135.000,- zou moeten opleveren.⁴⁷ Tegenstanders stelden voor om dat bedrag uit de inkomstenbelasting halen. Verschillende maatschappelijke organisaties meldden zich met het verzoek om de belasting toch vooral *niet* in te voeren. Zij vonden de voorgestelde straatbelasting onrechtvaardig, onbillijk en 'ongelijkmatig dragend'. Kortom, 'een der slechtst denkbare belastingen'.⁴⁸

Aan de andere kant was er druk van hogerhand om de belasting wél in te voeren, dat wil zeggen van de minister – zijn departement wordt niet genoemd. Deze had gemeenten aangespoord om alle bronnen aan te spreken die de Gemeentewet aangaf om in de stijgende uitgaven te voorzien. Hij stelde dit zelfs als voorwaarde voor een uitkering uit de opbrengst van de zogenaamde oorlogswinstbelasting.⁴⁹ De Wet op de Oorlogswinstbelasting 1916 gold van 1 augustus 1914 tot en met 31 december 1918.⁵⁰ Nu werden er uitkeringen uit de opbrengsten van deze belasting in het vooruitzicht gesteld. Voor Haarlem ging het daarbij om vierhonderdduizend gulden.⁵¹

Er werd overigens al een flink aantal belastingen geheven, zo blijkt uit de opsomming van een Haarlems raadslid: 'De gemeente heeft de precario-belasting verhoogd, ingevoerd een progressieve hondenbelasting, verhoging van de marktgelden en de haven- en kaaigelden, ingevoerd een nieuwe belasting op de publieke gemakkelijkheden, de opcenten van de dividend- en tantiemebelasting zoo hoog mogelijk gesteld, de prijzen van water, electriciteit en gas verhoogd, de leges-gelden [administratiekosten, MB] verhoogd en leges-gelden ingevoerd voor het archief, dat wil dus zeggen elf belastingen verhoogd of nieuw ingevoerd. Men wil nu, om het dozijn vol te maken, een straatbelasting invoeren.'⁵² Op de inhoud en betekenis van deze verschillende belastingen en heffingen wordt hier niet nader ingegaan. Het citaat is hier slechts opgenomen om te laten zien dat er tal van belastingen en heffingen bestonden naast de hier onderzochte straatbelasting. Dit was trouwens niet specifiek voor Haarlem maar gold in andere gemeenten evenzeer.

Het invoeren van een straatbelasting gebeurde in 1919 inderdaad. Nu was de tijd er kennelijk wel rijp voor. Na stemming over een motie en diverse amendementen gaf de gemeenteraad met 15 tegen 13 stemmen zijn goedkeuring aan de verordening voor de straatbelasting. Die zou worden geheven voor 'gebouwde eigendommen, die zelve of wier aanhoorigheden aan de openbare straten of wegen der gemeente belenden'.⁵³ Volgens artikel 3 van de verordening werd de belasting berekend 'naar de belastbare opbrengst van het perceel aangewezen volgens de kadastrale leggers of, indien de opbrengst niet in de leggers is opgenomen, naar het bedrag waarop het wordt geschat in verhouding met de belastbare opbrengst van andere gelijksoortige perceelen'.⁵⁴ Deze geschatte opbrengst werd gebruikt voor het vaststellen van de grondbelasting en genoteerd in de kadastrale leggers.⁵⁵ De grondbelasting was een eeuwenoude (rijks)belasting op de opbrengst van onroerend goed, die is vervallen bij de invoering van de onroerendgoedbelasting.⁵⁶ Tegenwoordig spreken we van onroerendezaakbelasting (OZB).

⁴⁷ *Verslag van het gesprokene 1919*, p. 118-120 (26 februari 1919).

⁴⁸ *Verslag van het verhandelde 1919*, p. 169-171 (26 februari 1919).

⁴⁹ *Verslag van het gesprokene 1919*, p. 214 (16 april 1919).

⁵⁰ <https://shop.wolterskluwer.nl/De-vergeten-Wet-op-de-Oorlogswinstbelasting-1916-sNPVERWOOB/#pdp-description>.

⁵¹ 'Geen Reclame', *Nieuwe Haarlemsche Courant* (22 mei 1919), p. 11.

⁵² *Verslag van het gesprokene 1919*, p. 214 (16 april 1919).

⁵³ *Verslag van het verhandelde 1919*, p. 268-275 (16 april 1919).

⁵⁴ Art. 3 van de verordening, *Verslag van het verhandelde 1919*, p. 268-275 (16 april 1919).

⁵⁵ *Aan de slag* (2014), p. 68, 69, 126.

⁵⁶ *Fockema Andreae's Juridisch Woordenboek* (1990).

De discussie over de straatbelasting was in 1919 niet ten einde. In de ruim twintig jaar tot het uitbreken van de oorlog werd die regelmatig gevoerd, onder andere in 1921. Toen werd de belasting door sommigen als ‘asfaltbelasting’ getypeerd, gezien het al eerder genoemde verband dat men legde tussen asfaltering van straten en de toenemende kosten voor de stratenaanleg.⁵⁷

Belastingplichtigen konden bezwaar maken tegen de aanslag die hun was opgelegd. Dit gebeurde regelmatig en de bezwaren werden geagendeerd in de gemeenteraad. In september 1935 bijvoorbeeld ging het om 137 bezwaarschriften tegen aanslagen in de straatbelasting en precariorechten over de dienstjaren 1932 tot 1935. Ook waren er oninbare posten voor de straatbelasting. Bezwaren werden aan de gemeenteraad voorgelegd, die vervolgens een besluit nam over ‘de ter inzage gelegde adviezen’.⁵⁸ Overigens werd de straatbelasting vaak in een adem genoemd met precariorechten. Dit zijn de bedragen verschuldigd voor het recht om stoepen, balkons, uithangborden en dergelijke op en boven de openbare grond te hebben.⁵⁹ De precariorechten vielen in de gemeentelijke systematiek onder de heffingen.⁶⁰ Voor straatbelasting en precariorechten bestond in Haarlem één aanslagbiljet, waarop beide belastingen stonden vermeld.⁶¹

⁵⁷ *Verslag van het gesprokene 1921*, p. 702-714 (8 oktober 1921).

⁵⁸ *Verslag van het verhandelde 1935*, p. 438 (25 september 1935).

⁵⁹ *Fockema Andreae's Juridisch Woordenboek* (1990).

⁶⁰ *Verslag van den toestand der gemeente Haarlem over 1936*, deel I, p. 18-20.

⁶¹ Aanslagbiljet straatbelasting en precariorechten (belastingjaar 1939) voor Kleine Houtweg 5, NHA, toegang 2295 (Gemeentebestuur Haarlem) inv.nr. 6054.

3. Oorlogsjaren

3.1. Bezette stad

Op 15 Mei 1940 trokken Duitse militairen Haarlem binnen. De bezetters vestigden hun plaatselijke militaire gezag in restaurant Brinkmann aan de Grote Markt, waar de *Ortskommandant* (plaatselijke militaire bevelhebber) zijn bureau inrichtte. Later verhuisde dit naar hotel Den Hout. De Duitse civiele gezaghebber M. Seidel gaf als *Beauftragte* van rijkscommissaris Seyss-Inquart leiding aan het burgerlijke bestuur in Noord-Holland. Hij vestigde aan de oostzijde van het Kenaupark zijn kantoren. Inmiddels waren de militairen in de stad ondergebracht in de Ripperda- en Koudenhornkazerne, in scholen, hotels en andere grote gebouwen die door de gemeentelijke dienst Openbare Werken moesten worden ingericht.⁶²

Burgemeester J.E. baron de Vos van Steenwijk vormde samen met de wethouders W. van Liemt, M. Reinalda, D. Westerveld en A. Bijvoet het Haarlemse college. Op 5 juni 1940 was er voor het eerst sinds de Duitse invasie weer een gemeenteraadsvergadering. De burgemeester begon deze met een herdenking van de Haarlemse slachtoffers. Hij sprak vervolgens zijn waardering uit voor de vele arbeid die het gemeentepersoneel onder moeilijke omstandigheden verrichtte.

Inmiddels 'ging het leven voort', zo zei hij. Ook de gemeentelijke organen hadden de plicht met hun werkzaamheden door te gaan. 'Wij zullen dit moeten doen in een geest van ernst en waardigheid. Plichtsbetrachting en dienen der gemeenschap is thans meer dan ooit het parool, zoowel voor den individueelen burger als voor de bestuursorganen.' Daartoe behoorde volgens de burgemeester onder meer een terughoudende opstelling en 'het zich onthouden van alles wat in woord of daad aanstoot kan geven'. Het land had nu meer behoefte aan arbeid dan aan lege woorden en niemand was geholpen met 'oncontroleerbare geruchten of het doen van sombere voorspellingen'.⁶³

Vanaf het begin van de bezetting eisten de Duitsers terreinen en gebouwen op in veroverd gebied. In Haarlem gold dat behalve voor restaurant Brinkmann voor tal van andere panden, waaronder veel woonhuizen. De gemeente moest bij vordering de eigenaar en bewoner op de hoogte stellen. Zij had ook een rol in het uitkeren van vergoedingen die gedupeerden konden aanvragen als compensatie voor de inbeslagname van de onroerende goederen.⁶⁴ Overigens had garnizoensstad Haarlem al tijdens de mobilisatie vanaf augustus 1939 te maken gehad met vorderingen, bijvoorbeeld van talrijke scholen.⁶⁵

Burgemeester De Vos van Steenwijk bleef op zijn post tot in het vroege voorjaar van 1941. Toen ontstonden in Amsterdam onlusten die culmineerden in de Februaristaking, waaraan ook in Haarlem werd meegedaan. Dit vormde de aanleiding voor de Duitse autoriteiten in Den Haag om de gemeentelijke overheden in de onrustige steden aan te pakken. Binnen een paar dagen kwam er noodwetgeving om de gemeentebesturen van Amsterdam, Hilversum, Zaandam en Haarlem aan de kant te zetten. Zij werden vervangen door regeringscommissarissen. Dit was het begin van een omvangrijke reorganisatie van het binnenlands bestuur, die in de loop van 1941 zijn beslag kreeg.⁶⁶

⁶² *Vijf jaren oorlog over Haarlem* (1947), p.8.

⁶³ *Verslag van het gesprokenen in de vergaderingen v.d. Raad* (1940), p. 591-592. NHA, toegang 2295 (Gemeentebestuur Haarlem) inv.nr. 326.

⁶⁴ Kaartenbak betreffende de uitkering van huurwaarde van gevorderde percelen, 1940-1945, NHA, toegang 2295 (Gemeentebestuur Haarlem), inv.nr. 14024.

⁶⁵ Bulte en Neeve, *Garnizoensstad Haarlem* (1992), p. 125-129.

⁶⁶ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd* (e-book 2012), p. 283.

In Haarlem werd de NSB'er S.L.A. Plekker benoemd als regeringscommissaris, een overtuigd nationaalsocialist. In de meidagen van 1940 was hij door het Nederlandse gezag geïnterneerd. Na de Nederlandse capitulatie benoemde Mussert hem tot gemachtigde in algemene dienst en in 1941 kwam hij dus naar Haarlem. Twee SDAP-wethouders stapten op, omdat ze niet onder Plekker wilden werken. Ook zij werden na overleg met de *Beauftragte* vervangen door NSB'ers.⁶⁷ Communistische en joodse gemeenteraadsleden hadden al in respectievelijk de zomer van 1940 en december van dat jaar te horen gekregen dat zij niet langer mochten deelnemen aan de raadsvergaderingen.⁶⁸

3.2 Anti-joodse maatregelen

Het weren van raadsleden uit de gemeenteraad was niet de enige anti-joodse maatregel van de Duitse bezetter. De joden in ons land kregen van begin af aan te maken met beperkingen en uitsluiting, die een ernstige aantasting vormden van hun grondrechten. Zij mochten niet meer in overheidsdienst werken, niet meer naar de bioscoop en de universiteit, geen bloeddonor meer zijn, parken en cafés niet meer betreden, zij moesten eerder dan anderen hun radiotoestellen inleveren en mochten in vrije beroepen alleen nog voor joodse cliënten werken. Vanaf begin mei 1942 moesten zij een ster dragen. En dit zijn slechts enkele voorbeelden, want de lijst van anti-joodse maatregelen is veel langer.⁶⁹ De verboden of geboden werden gepubliceerd in landelijke verordeningsbladen.

In Haarlem kwam de pasbenoemde regeringscommissaris Plekker op 1 april 1941 met een gemeentelijke verordening met discriminerende bepalingen tegen joden.⁷⁰ Gemotiveerd met 'de handhaving der openbare orde' werd het joden verboden om hotels, restaurants, cafés, bioscopen, schouwburgen, openbare leesalen, openbare zwem- en badinrichtingen en openbare badhuizen te betreden of daar te verblijven. Bij die instellingen moest op een duidelijk zichtbare plaats een bordje worden aangebracht met de tekst *Verboden voor joden*. Plekker zorgde daarmee voor een primeur. Het is niet duidelijk waarom hij zo vroeg met deze maatregel kwam.⁷¹ De landelijke maatregel van een vergelijkbare strekking werd uitgevaardigd in september 1941.⁷²

Als jood beschouwden de Duitse nationaalsocialisten iedereen 'die uit tenminste drie naar ras vol-joodse grootouders stamde', iedereen die 'uit twee voljoodse grootouders stamde' en óf zelf op 9 mei 1940 (of later) tot de joodse kerkelijke gemeente behoorde óf op 9 mei (of later) met een joodse partner was getrouwd. Een grootouder werd als voljoods aangemerkt wanneer deze tot de joods-kerkelijke gemeenschap had behoord.⁷³ De definitie bevatte dus een combinatie van familiebanden ('ras' volgens de nazidenkbeelden) en religieuze bindingen.

In de loop van de bezettingsjaren werden de joden steeds meer sociaal en economisch geïsoleerd en gediscrimineerd, waarbij de Duitse bezetter zijn oog ook liet vallen op hun bezit. Bedrijven werden geliquideerd of beheerd en door niet-joden voortgezet. Joden

⁶⁷ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd* (e-book 2012), p. 288-289.

⁶⁸ Van den Assem e.a., 'Politieke ontwikkelingen' (1995), p. 473.

⁶⁹ Te Slaa, '1941. Het masker valt' (2016/2020), p. 488-493 (1941 Lijst van gebeurtenissen).

⁷⁰ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd* (e-book 2012), p. 289.

⁷¹ Temminck, 'Vertrokken onbekend waarheen' (1999), p. 22; 'Bekendmaking' 1 april 1941, NHA, 'Documentatie Temminck'.

⁷² Te Slaa, '1941. Het masker valt' (2016/2020), p. 492 (1941 Lijst van gebeurtenissen).

⁷³ 'Verordening van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende het aangeven van ondernemingen' (189/1940), art. 4 (Begrip 'Jood'), in: *Verordeningsblad voor het bezette Nederlandsche gebied*, Stuk 33 (Uitgegeven 26 oktober 1940).

moesten hun privé-eigendommen en vermogenswaarden laten registreren, wat feitelijk neerkwam op confiscatie.⁷⁴

Vastgoed werd de joden ontnomen door het verplicht onder beheer te stellen. Verordening 154/41 van 11 augustus 1941 bepaalde dat joden hun onroerend goed moesten laten registreren bij de *Niederländische Grundstücksverwaltung* (NGV). Dit gold ook voor onder andere hypotheek. Onroerend goed in bezit van ondernemingen viel er niet onder. Dat werd in het kader van eerdere ariseringsverordeningen afgehandeld, terwijl ook voor de confiscatie van landbouwgronden een aparte verordening was uitgevaardigd.⁷⁵

De NGV kon de bezittingen voortaan beheren. Dit besteedde zij uit aan lokale kantoren van de organisaties als het Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen (ANBO) en Nobiscum. Ook in Haarlem bestond een kantoor van het ANBO, een 'bijkantoor' van het landelijke ANBO van D.H. de Vries. De Haarlemse vestiging werd in de winter van 1942 op 1943 opgericht en stond onder leiding van J. Overbeeke.⁷⁶ Het kantoor zat aan de Parklaan 14A.⁷⁷

De beheerorganisaties waren gerechtigd om de beheerde panden ook over te dragen of te verkopen.⁷⁸ Gerechtigd niet volgens het Nederlands recht, maar volgens de verordening van de Duitse bezetter. Soms wordt dit verschijnsel van inbeheername en verkoop van joods bezit 'onteigening' genoemd. Dat is in dit verband echter een lastige term, omdat die verwijst naar een procedure in de ruimtelijke ordening. Onteigening wordt toegepast om terreinen voor de aanleg van bijvoorbeeld woonwijken of wegen mogelijk te maken, wanneer minnelijke verwerving van de grond niet lukt.⁷⁹ Bij deze procedure zijn de rechten van huis- en grondeigenaren degelijk verankerd en dit was bij het beheer en de verkoop van joods vastgoed door de Duitse bezetter absoluut niet het geval. Roof en ontrechting zijn als termen voor dit verschijnsel daarom meer passend.

Een korte opmerking over de begrippen 'huis', 'pand', 'perceel' en 'woning'. In officiële documenten of administraties zoals het kadaster vormt het perceel het uitgangspunt. De kadastrale legger geeft een overzicht van het bezit per eigenaar. Hierin staat elk kadastraal perceel afzonderlijk genoteerd, met in de kolom 'soort van eigendom' bijvoorbeeld 'huis en erf', of 'huis, schuur en erf'. Sommige percelen bevatten meer dan één huis, bijvoorbeeld vier huizen en erf, zeven huizen en erf, en dergelijke. Het is bovendien nog denkbaar dat één huis (pand) meer dan één woning (adres) bevatte, bijvoorbeeld bij etagebouw. Het is belangrijk om met deze verschillen rekening te houden, vooral wanneer aantallen worden genoemd.

Landelijk werden circa 20.000 percelen aangemeld bij de NGV.⁸⁰ Om hoeveel het in Haarlem ging is moeilijk te zeggen. De omvang van het onroerendgoedbezit van joden in de gemeente rond 1940 is onbekend. Er is geen overzicht van (bekend), al zal de NGV dat na de registratie destijds wel hebben gehad. Wij hebben slechts bronnen die indicaties geven over deze omvang. Om te beginnen zijn er de zogenaamde *Verkaufsbücher*.

⁷⁴ Zie voor een uitgebreidere beschrijving: Aalders, *Roof* (1999) Deel II, De roof van het joodse bezit.

⁷⁵ Aalders, *Berooid* (2001), p. 190.

⁷⁶ Politieke recherche afdeling collaboratie, Uittreksel uit proces-verbaal, verklaring van D.H. de Vries (ongedateerd), NHA, toegang 2185 (Gemeentepolitie Haarlem), inv.nr. 573.

⁷⁷ Verklaring P.P.F. Oor, Tribunaal 14 april 1948, p.9, Beheersdossier P.P.F. Oor, NA, toegang 2.09.16.11 (NBI), inv.nr. 137727.

⁷⁸ Schütz, *Kille mist* (2016), p. 247; 'Exposé over de NGV', p. 4., NA, toegang 2.09.16 (NBI), inv.nr. 6675; Aalders, *Berooid* (2001), p. 190.

⁷⁹ Zie voor een meer uitgebreide uitleg: Blauw, *Roof en rechtsherstel in Eindhoven* (2021), p. 20-21.

⁸⁰ Aalders, *Roof* (1999), p. 145.

3.3 Huizen in joods bezit

In de *Verkaufsbücher* staan de huizen uit joods bezit die tijdens de bezettingsjaren door de 'beheerders' zijn verkocht. De originele boeken bevinden zich in het Nationaal Archief. Ze vormen een inmiddels ook gedigitaliseerde landelijke bron, die bestaat uit 17 delen (2 tot en met 18), terwijl deel 1 ontbreekt. De 17 delen bevatten een kleine 8.000 transacties.⁸¹ Zoals de naam al aangeeft staan in deze boeken (slechts) de verkochte percelen. Op die verkoop wordt in een volgende paragraaf uitgebreider ingegaan. Hier worden slechts de aantallen voor Haarlem genoemd, omdat die van belang zijn als indicatie voor het joodse huizenbezit in Haarlem. Het ging hier om 207 transacties van 155 joodse eigenaren. Van sommigen van hen werden verscheidene huizen verkocht en zij staan daarom meermaals in de *Verkaufsbücher* vermeld.

Niet al het vastgoedbezit van joden werd tijdens de bezetting verkocht. Landelijk gezien werden vanaf 1941 zo'n 20.000 percelen in beheer genomen en staan er zoals gezegd bijna 8.000 in de *Verkaufsbücher*. Dat is 40%, gesteld dat aangemelde percelen en transacties in de *bücher* voor hetzelfde staan. Hoe dit percentage voor Haarlem ligt, is niet bekend. Duidelijk is wel dat er ook in Haarlem meer joods bezit is geweest dan wat er is verkocht. Er zijn enkele bronnen met aanvullende gegevens waaruit we dit kunnen afleiden. Te denken valt aan de naoorlogse beheersdossiers van het Nederlands Beheersinstituut, de kadastrale leggers en bronnen over vorderingen van huizen in Haarlem.

De beheersdossiers zijn weliswaar pas na de oorlog gevormd, maar zij verwijzen ook naar bezit en vermogen aan het begin van de bezetting. Zo blijkt uit het beheersdossier van Hartog Kroese en zijn vrouw Naatje de Vries dat zij in Haarlem de volgende huizen bezaten: Smedestraat 27 en Smedestraat 41, Oude Gracht 128, Lange Wijngaardstraat 13 en Koudenhorn 72.⁸² In de *Verkaufsbücher* staat Kroese vermeld met één transactie c.q. pand, namelijk Smedestraat 41.

Ook David Sanders uit Haarlem blijkt meer bezit te hebben gehad dan de verkochte panden aan de Leidschestraat en de Tetterodestraat uit de *Verkaufsbücher*. Hij bezat nog een huis aan de Tetterodestraat, twee huizen aan de Nieuwe Kruisstraat, een aan de Gasthuislaan en aan de Brandtstraat. Verder had hij een 'buitenverblijfje' in Lunteren.⁸³ Uit een vergelijking van de gegevens uit het beheersdossier met die uit het kadaster blijkt ook het eerder aangestipte verschil tussen transactie, huis en woning. Het pand Tetterodestraat 32 werd in de kadastrale legger aangeduid als 'huis en erf' en in het beheersdossier beschreven als een boven- en benedenhuis, Tetterodestraat 32 rood en zwart.⁸⁴ Zoals bekend verwijst in Haarlem 'zwart' naar een benedenwoning en 'rood' naar een bovenwoning. Dit 'huis' op kadastraal perceel A 2305 bevatte dus twee woningen

Een ander voorbeeld van een omvangrijk woningbezit in Haarlem is dat van S.J. van Praag, 'rustend geneesheer' en woonachtig in Heemstede. Uit het beheersdossier over hem blijkt dat hij diverse huizen bezat. Het beheersdossier spreekt van 'percelen'.

5 percelen aan de Van Sillemstraat 20, 22, 24, 26 en 37

8 percelen aan de Borskistraat 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19

5 percelen (erfpacht) aan de Byzantiumstraat 22, 24, 26, 28, 30

⁸¹ Schütz, *Kille mist* (2016), p. 269.

⁸² Staat van baten en schulden (5 april 1946), Beheersdossier H. Kroese, NA, toegang 2.09.16.08 (NBI), inv.nr. 116807.

⁸³ Borghouts aan NBI (26 oktober 1946), 'Overzicht over het vermogen van de afwezige D. Sanders te Haarlem per 31-12-1950' (22 november 1951), Beheersdossier D. Sanders, NA, toegang 2.09.16.13 (NBI), inv.nr. 159058.

⁸⁴ 'Overzicht over het vermogen van de afwezige D. Sanders te Haarlem per 31-12-1950' (22 november 1951), Beheersdossier D. Sanders, NA, toegang 2.09.16.13 (NBI), inv.nr. 159058; Kadastrale gemeente Haarlem, leggerartikelnummer 30936 (David Sanders).

2 percelen aan de Rechthuisstraat 30 en 32

bovendien in Heemstede 1 perceel aan de Jan van Goyenstraat 15.⁸⁵ Behalve de huizen aan de Byzantiumstraat staan alle adressen in de *Verkaufsbücher*.⁸⁶

Deze voorbeelden laten zien dat het joods bezit aan huizen dus omvangrijker is geweest dan de aantallen die we kennen uit de *Verkaufsbücher*. De beheersdossiers bieden aanvullende informatie. Maar voor een compleet beeld van het joods huizenbezit rond 1940 is dit onvoldoende, omdat (lang) niet van iedere eigenaar een beheersdossier voorhanden is. Dit komt onder andere doordat het vermogen van overlevenden niet werd beheerd en dus van hen geen dossier werd aangelegd. Verder zijn er ook eigenaren geweest van wie geen pand werd verkocht. Diegenen komen dan dus in de *Verkaufsbücher* niet voor, wat betekent dat we ook geen naam hebben om een eventueel beheersdossier te zoeken.

De tweede bron die mogelijkheden biedt voor de reconstructie van joods bezit is de kadastrale legger. Deze kan worden doorgenomen op zoek naar joodse eigenaren. Zij zijn herkenbaar omdat op hun leggerpagina doorgaans een opmerking staat over de inbeheersname door de NGV tijdens de bezetting. Deze zoekmethode is erg arbeidsintensief, omdat de kadastrale gemeente Haarlem duizenden eigenaren telde.

In de derde plaats kunnen ook bronnen over de vordering van gebouwen door de Duitse bezetter informatie bevatten over huizen van joden. In lijsten en correspondentie over de vorderingen kunnen panden uit joods bezit opduiken die niet in de *Verkaufsbücher* staan. In het Noord-Hollands Archief is veel materiaal over vorderingen in Haarlem aanwezig.⁸⁷ Deze bronnen bieden, net als de beheersdossiers, kwalitatieve gegevens als *aanvulling* op de informatie uit de *Verkaufsbücher*. Een systematisch overzicht van joods bezit rond 1940 is hieruit niet af te leiden. Dat valt alleen te reconstrueren via arbeidsintensief detailonderzoek in kadastrale bronnen.

3.4. Vertrokken

De joodse gemeente in Haarlem probeerde na de invasie door te gaan met haar activiteiten. Weldra gebeurde dit evenwel zonder de buitenlandse joden, van wie de meesten afkomstig waren uit Duitsland. Kort na de Duitse inval moesten alle buitenlanders namelijk de kuststreek verlaten. Veel Duitse joden uit de regio Haarlem kwamen op die manier voorlopig in Arnhem en Nijmegen terecht.⁸⁸

De anti-joodse maatregelen namen toe. Zoals eerder vermeld was in oktober 1940 de mededeling gekomen dat de Nederlandse bestuursorganen en de openbare publiekrechtelijke lichamen voortaan geen joden meer in dienst mochten nemen of bevorderen. Dat gold ook voor het onderwijs.⁸⁹ Later werden ook zittende joodse ambtenaren en leerkrachten ontslagen. Zoals we zagen liep Haarlem in april 1941 voorop met het weren van joden uit horecagelegenheden en dergelijke.

Een andere maatregel die de joden trof vormden de zogenaamde evacuaties, dus het gedwongen vertrek uit hun woonplaats. Op last van de bezetter moest in maart 1942 de vrij grote joodse gemeente van Zandvoort die plaats ontruimen. Op 30 maart volgde het gedwongen vertrek van joden uit Bloemendaal, Overveen en Aerdenhout. Zij gingen naar Amsterdam. In Haarlem werd eind mei van dat jaar het gerucht genotuleerd dat de joodse

⁸⁵ Overzicht bezittingen (27 maart 1946), Beheersdossier S.J. van Praag NA, toegang 2.09.16.11 (NBI), inv.nr. 147968.

⁸⁶ *Verkaufsbücher* Haarlem en Heemstede.

⁸⁷ Bijvoorbeeld in het archief van het gemeentebestuur (toegang 2295) en van het Bedrijf Openbare Werken (toegang 1517).

⁸⁸ Temminck, 'Vertrokken onbekend waarheen' (1999), p. 15-16.

⁸⁹ 'Joden in openbaren dienst', *Haarlems' Dagblad* 7 oktober 1940.

gemeente van Haarlem niet zou worden geëvacueerd, maar er waren ook berichten dat de evacuatie wel doorging.⁹⁰

Op 30 juni 1942 stonden 'Nieuwe maatregelen tegen Joden' in de krant, in een tweede beschikking 'over het optreden van joden in het openbaar' van de commissaris-generaal voor de openbare veiligheid H.A. Rauter. In die beschikking werden de joden tal van zaken verboden, zoals het verblijf in huizen van niet-joden, het laten bezorgen van goederen, het betreden van kapperszaken tenzij deze 'als joodsche gekenmerkt zijn', het gebruikmaken van openbare en particuliere vervoermiddelen, enzovoort. Ontduiking van deze voorschriften zou worden bestraft met hechtenis en/of een geldboete. Dezelfde straf wachtte degene die een dergelijke ontduiking mogelijk maakte of er aan meewerkte.⁹¹

In 1942 begonnen ook de grootschalige deportaties van de Nederlandse joden. Onder de dekmantel van werkverruiming werden zij eerst naar Westerbork en vervolgens naar de nationaalsocialistische concentratiekampen en vernietigingskampen gebracht. De Duitsers hadden in Amsterdam de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* (emigratie) opgericht, die het transport van de joden naar de kampen regelde. In de zomer van 1942 vroeg de *Zentralstelle* om een overzicht van Haarlemse joden. Die lijst bevatte 1521 namen. De Joodse Raad in Haarlem zorgde voor overzichten van personen die vrijgesteld zouden worden van deportatie.

Op zondag 23 augustus werd de datum van vertrek bekend: 25 augustus. Degenen die in staat werden geacht om te werken zouden naar Duitsland worden overgebracht en ouderen vanaf 60 jaar naar kamp Westerbork. Per post werden 650 oproepen bezorgd, waarvan 230 voor ouderen met bestemming Westerbork. In de loop van de dag meldden zich 120 tot 140 personen. De Duitsers waren hiermee niet tevreden en besloten tot een razzia. Zo werden nog eens circa 30 personen opgepakt. Volgens een gemeentelijke lijst, aangehaald in de publicatie van oud-gemeentearchivaris J. Temminck, zouden op die dag 149 personen uit Haarlem zijn vertrokken. De eersten van deze groep werden nog dezelfde maand vermoord, de meesten in Auschwitz.⁹²

Begin februari 1943 werd de joodse gemeenschap in Haarlem zwaar getroffen. Toen vond de executie van tien gijzelaars plaats, onder wie drie joden. Het betrof een vergelding voor de aanslag op een Duitse officier en een bomaanslag op burgemeester Plekker. De drie joodse slachtoffers waren, de voorzitter van de joodse gemeente Barend Chapon, het voormalig gemeenteraadslid Herbert Drilsma en de jonge rabbijn Philip Frank. Een week na hun executie kregen alle overgebleven Haarlemse joden een aanzegging dat zij Haarlem binnen een week moesten verlaten en zich vestigen in Amsterdam. Daar kwamen volgens Amsterdamse gegevens 509 joden uit Haarlem terecht, in totaal 184 gezinnen. In 1942 en 1943 zijn 523 joden vertrokken zonder dat duidelijk was waarheen, in het jargon van het bevolkingsregister 'vertrokken onbekend waarheen' (VOW).

Van een aantal van hen is later duidelijk geworden dat zij op de datum van hun VOW-aantekening al in een Duits kamp waren vermoord. Zij waren waarschijnlijk bij de razzia opgepakt of waren naar Amsterdam verhuisd zonder zich in Haarlem af te melden en zijn van daaruit verder gevoerd. Maar velen van de VOW'ers zijn inderdaad vertrokken, bewust zonder een nieuw adres op te geven, omdat zij onderdoken. De meeste onderduikers hielden zich niet in Haarlem maar elders verborgen.

De woningen van de weggevoerde of ondergedoken joden liet de Duitse politie leeghalen. Aan de Schotersingel werd tijdelijk een afdeling van de zogenaamde *Einsatzstab Rosenberg* gevestigd, die belast was met de ontruiming van de woningen.⁹³

⁹⁰ Temminck, 'Vertrokken onbekend waarheen' (1999), p. 26.

⁹¹ 'Nieuwe maatregelen tegen de Joden', *Haarlemsche Courant* 30 juni 1942, p.1

⁹² Temminck, 'Vertrokken onbekend waarheen' (1999), p. 27-31.

⁹³ Temminck, 'Vertrokken onbekend waarheen' (1999), p. 31-33; Van der Linden, 'Der Adolf' (1999), p. 47.

Op 13 april 1943 kwam er een verblijfsverbod voor joden in de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Wie zich in deze provincies ophield, moest zich naar 'het kamp te Vught' begeven. Wie in strijd handelde met deze bepaling, riskeerde een gevangenisstraf en een geldboete.⁹⁴ Bij overtreding van dit 'ontruimingsbevel' diende onmiddellijke arrestatie te volgen.⁹⁵

3.5 Verkoop en doorverkoop

Een deel van het vastgoed uit joods bezit in Haarlem werd zoals gezegd door de beheerinstantie ANBO verkocht. In de *Verkaufsbücher* staan 210 Haarlemse transacties. Vier adressen komen om onverklaarbare redenen twee keer voor. Dit lijken doublures en die zijn hier niet meegeteld, zodat het aantal transacties op 206 komt. Een koop kon één pand of woning (adres) betreffen, maar ook een heel rijtje. Een deel van de panden werd (meteen) doorverkocht.

Soms ontstond zo een complete 'keten' van kopers. Een voorbeeld hiervan zien we bij de acht huizen aan de Borskistraat van de eerder genoemde S.J. van Praag. De huizen werden in 1943 (dienstjaar 1944)⁹⁶ verkocht aan P.P.F. Oor, die zeven van de acht vervolgens verkocht aan C. Kooy en het achtste aan G.T. van der Stoop. Kooy op zijn beurt verkocht die zeven huizen aan de Borskistraat ook weer, vier aan J.J. Beekelaar en de overige drie aan N.C. de Vries. De Vries verkocht die drie percelen vervolgens aan J.E. Pafort. Twee van de vier panden die Beekelaar had gekocht kwamen via echtscheiding in het bezit van A.M. Slotboom. De overige twee panden aan de Borskistraat verkocht Beekelaar aan M. Smit. Het achtste perceel dat Oor aan Van der Stoop had verkocht bleef enkele jaren in diens bezit.⁹⁷

In het geval van erfpacht werd bij verkoop van het pand het erfpachtcontract overgeschreven op naam van de nieuwe eigenaar. Dit gebeurde bijvoorbeeld bij het bezit van Leman Abas aan de Dolfijnstraat in Haarlem. Hij bezat de panden met de huisnummers 7 tot en met 25. De erfpachtakte op Abas' naam was van 19 januari 1932. Op 18 december 1942 werd een nieuwe erfpachtakte verleden voor de notaris en werden N.C. de Vries en J.J. Beekelaar ingeschreven als erfpachters, degenen die als kopers in de *Verkaufsbücher* staan. Op diezelfde datum (18 december 1942) staan ook alweer de volgende erfpachtcontracten ingeschreven, bij dezelfde notaris. De tien percelen werden kennelijk nog diezelfde dag doorverkocht. Vier ervan aan G.J. de Louwere, de andere zes aan kopers die elk één perceel kochten. Twee van de panden, Dolfijnstraat 9 en 11, werden in 1944 en 1945 nogmaals verkocht. De datum van het laatste erfpachtcontract voor deze beide percelen was 3 mei 1945, dus vlak voor de bevrijding.⁹⁸

Bij de genoemde doorverkoop op dezelfde dag lijkt het te gaan om zogenaamde dubbeltransporten, waarover R. Schütz schrijft in zijn proefschrift. Bij deze constructie werd het beheerde pand aan een tussenkoper verkocht en dezelfde dag nog aan een volgende

⁹⁴ 'Verblijf voor joden in Noord-, Zuid-Holland en Utrecht verboden', *Haarlemsche Courant* 13 april 1943, p.1.

⁹⁵ Waarnemend directeur-generaal aan politiepresidenten (20 april 1943), NHA, toegang 2185 (Gemeentepolitie Haarlem), inv.nr. 126.

⁹⁶ Veranderingen in de situatie werden in het volgende dienstjaar berekend. Vandaar dat dit een jaar 'na-ijlt'. *Aan de slag*, p.80.

⁹⁷ Kadastrale gemeente Schoten, leggerartikelen 4514 (Van Praag), 9707 (Oor), 8919 (Beekelaar), 9830 (Van der Stoop), 9815 (Kooy), 10800 (Pafort), 9413 (De Vries) en 9816 (Smit).

⁹⁸ Register inzake erfpachtovereenkomsten, NHA, toegang 2295 (Gemeentebestuur Haarlem), inv.nr. 14019; kadastrale gemeente Schoten, leggerartikelen 6337, 9760, 9761 t/m 9767, 10137 en 10268.

koper. In de tweede verkoopakte was niet meer zichtbaar dat het pand een joodse eigenaar had gehad. In de *Verkaufsbücher* werden alleen de eerste overdrachten vastgelegd.⁹⁹

We staan kort stil bij enkele personen die veel Haarlemse panden uit joods bezit hebben gekocht, om te beginnen de hierboven al genoemde P. Oor. Hij was sinds 1933 lid van de NSB. Hij had een bakkerij aan de Kritzingerstraat, waar hij vooral koek en gebak maakte. Hij leverde onder meer aan de kantines van de Ripperdakazerne en Koudenhornkazerne. Hier verbleven vóór de Duitse bezetting militairen van het Nederlandse leger en na de invasie werd de Ripperdakazerne door Duitsers betrokken. Bakker Oor kreeg van hen de opdracht om zijn leveranties gewoon voort te zetten. Deze breidden zich in de loop der jaren nog uit. Tot oktober 1944 bezorgde de bakkerij dagelijks koek en gebak aan de Ripperdakazerne, Koudenhornkazerne en de *Wehrmachtsheime* in Haarlem, Amsterdam en Utrecht. Gemiddeld leverde Oor dagelijks 5.000 à 6.000 gebakjes.

Een groot deel van het geld dat hij hiermee verdiende belegde de bakker in vastgoed. Hij kocht verschillende huizen in Haarlem, het merendeel afkomstig uit joods bezit. Aan het einde van de oorlog bezat hij Rijksweg 9, van Sillemstraat 3, 20, 22, 24 en 26, Barteljorisstraat 4, Frans Halsplein 4 en Kritzingerstraat 8 en 10. Behalve de twee laatstgenoemde waren alle percelen joods bezit. Deze kocht hij door bemiddeling van de makelaar Overbeeke, de beheerder van het Haarlemse ANBO-kantoor. De koopprijs van alle aankopen samen schatte Oor na de oorlog op ongeveer f 75.000. Later verklaarde hij dat Overbeeke hem verzekerd had dat de koopsom voor de huizen gestort zou worden op rekeningen bij het Bankierskantoor Lippman en Rosenthal & Co. te Amsterdam, ten name van de joodse eigenaren. Ook was de koper voorgehouden dat het 'een volkomen wettelijke transactie' was, aangezien de overdracht geschiedde ten overstaan van een door Hare Majesteit de koningin beëdigde notaris. Daarom zag Oor, naar eigen zeggen, 'in het kopen van joodse percelen geen kwaad'.¹⁰⁰

3.6 Naamloze vennootschappen

Andere grote kopers van joods bezit in Haarlem waren de naamloze vennootschappen van P.P. Pruys uit Santpoort en van J. Piersma uit IJmuiden. Zij waren al voor de bezetting actief in de huizenhandel en pakten deze bedrijfsmatig aan. Pruys was directeur van de NV's Bon Espoir, Barbizieux, Bonne Chance, Bon Courage en Bon Achat, die begin jaren dertig waren opgericht.¹⁰¹ Vanaf 1928 had hij als zelfstandig bouwondernemer huizen gebouwd en verkocht. Na de Duitse bezetting van Nederland kwam er weer meer vraag naar huizen, zo verklaarde Pruys na de oorlog. In 1941 werd een prijzencommissie ingesteld en bij de verkoop van huizen moest deze commissie de prijs goedkeuren 'alvorens de affaire door mocht gaan'. Men was dus aan vastgestelde prijzen gebonden, maar deze maatregel werd ontdoken door het betalen van zwart geld boven de vastgestelde koopprijs.

Omstreeks begin 1942 'raakten de bonafide panden langzamerhand uitverkocht', aldus Pruys. Hij kocht in maart 1942 de panden Zeeweg 99, 103 en 122 te IJmuiden en dat was zijn 'eerste affaire in Joods onroerend goed', zoals hij het zelf noemde. Er volgden tal van transacties met in totaal zeker 86 panden en een bouwterrein uit joods bezit. In de *Verkaufsbücher* staan 11 transacties met joods bezit in Haarlem en verder kocht Pruys panden in Santpoort, Beverwijk, IJpendam, Wijk aan Zee en vooral in IJmuiden en Velsen. Hij kocht dit vastgoed van de beheerinstellingen en verkocht ze vaak dezelfde dag nog door aan

⁹⁹ Schütz, *Kille mist* (2016), p. 240, 272.

¹⁰⁰ Oors eigen verklaring, Tribunaal 14 april 1948, Beheersdossier P.P.F. Oor NA, T. 2.09.16.11 (NBI), inv.nr. 137727.

¹⁰¹ Kamer van Koophandel aan NBI Haarlem (4 maart 1946), Beheersdossier P.P. Pruys, NA, toegang 2.09.16.11 (NBI), inv.nr. 143235.

particulieren. Meestal werden de kopers er niet op geattendeerd dat het joods eigendom was, verklaarde Pruys. Voor de aankoop van deze percelen had hij in totaal f 460.400 betaald. Bij verkoop maakte hij – inclusief ‘zwarte winst’ – hierop een winst van f 132.850, en wel ‘normaal f 36.350 en zwart f 96.500’.¹⁰² Pruys was overigens geen NSB’er, was daar zelfs ‘fel tegen’, aldus zijn raadsman in het naoorlogse proces tegen hem.¹⁰³

Ook de NV Bouw- en Exploitatiemaatschappij Bon Ami heeft in Haarlem veel huizen uit joods bezit gekocht. Zij staat met 24 transacties in de *Verkaufsbücher*. In de meeste gevallen ging het om één woning (huisnummer) per transactie, maar soms om twee of meer. Bon Ami werd op 19 februari 1941 opgericht met als doel de exploitatie en administratie van vaste goederen. Sinds april van dat jaar was J. Piersma haar directeur. De huizen uit joods bezit die hij in zijn NV verhandelde werden gekocht van de *Niederländische Grundstücksverwaltung* of van H.R.C. Frauendorf. Deze was centraal beheerder van joodse onroerende goederen in district Haarlem, blijkt uit het beheersdossier van Piersma.¹⁰⁴ Deze persoon en functie wordt alleen hier genoemd en niet nader toegelicht, daarom is de betekenis van deze functionaris onduidelijk.

Ten tijde van de bevrijding bestond de portefeuille van Bon Ami uit 35 woningen in Haarlem en verder nog 30 in Heemstede, Beverwijk en Bloemendaal.¹⁰⁵ Over deze NV zijn er maar liefst zeven beheersdossiers van het Nederlands Beheersinstituut (NBI), een aanwijzing dat het naoorlogs beheer veel werk opleverde. Net als bakker Oor was Piersma NSB’er.¹⁰⁶

Hij had zich in 1918 in IJmuiden gevestigd, waar hij een handel in fietsonderdelen begon. Met de gemaakte winst stichtte hij filialen, terwijl hij bovendien zijn geld in huizen belegde in IJmuiden en omstreken. In 1932 werd Piersma failliet verklaard, maar het faillissement werd in augustus 1944 weer opgeheven. Of dit laatste gebeurde omdat het hem wellicht weer voor de wind ging vanwege zijn huizenhandel, is onbekend. Toen de evacuatie van IJmuiden en omstreken te verwachten was, verkocht Piersma zijn huizenbezit aldaar en vestigde hij zich in juni 1943 te Heemstede aan de Jacob van Ruysdaellaan. Al voor die tijd was zijn handel in rijwielonderdelen bijzaak geworden en richtte hij zich meer en meer op de handel in onroerende goed, in hoofdzaak voormalig joods bezit. Piersma bracht de huizen onder in diverse NV’s, waarvan Bon Ami de belangrijkste was.¹⁰⁷ Later verhuisde hij van Heemstede naar de Händelstraat in Amsterdam-Zuid.¹⁰⁸

Piersma was ook enige tijd eigenaar van de Handelsmaatschappij Hecht. Die was al in september 1934 opgericht door E. Sauerland en E. Hecht, met als doel exploitatie van roerende en onroerende zaken. In november 1943 werd J. Piersma enig aandeelhouder en directeur. Op 31 augustus verkocht hij deze NV aan H. Vestering. Zowel door Piersma als door Vestering werden verschillende joodse panden in de NV ondergebracht.¹⁰⁹

Kopers van joods vastgoed werden gevonden door lokale vastgoednetwerken, schrijft R. Schütz. Het verkoopnetwerk voor joodse panden bestond uit een informeel stelsel van ANBO-makelaars, lokale huizenhandelaren en tussenpersonen die kopers probeerden te

¹⁰² Verklaring Pruys (25 februari 1948), aangehaald in Tribunaal, Uitspraak (10 maart 1948), p.4-6, Beheersdossier P.P. Pruys, NA, toegang 2.09.16.11 (NBI), inv.nr. 143235.

¹⁰³ Verklaring raadsman, aangehaald in Tribunaal, Uitspraak (10 maart 1948), p.3, ibidem.

¹⁰⁴ Beginvermogensopstelling NV ‘Bon Ami’ (19 juli 1948), Beheersdossier Bon Ami, NA, toegang 2.09.16.02 (NBI), inv.nr. 133739.

¹⁰⁵ Dit blijkt uit een lijst van ‘afgehandelde rechtsherstellen’ en ‘in behandeling zijnde rechtsherstellen’, ibidem.

¹⁰⁶ Dit blijkt uit de vermelding ‘N.S.B. vermogen’ op de Vermogensopstelling 1947 (20 juli 1948), Beheersdossier Bon Ami, NA, toegang 2.09.16.02 (NBI), inv.nr. 133737.

¹⁰⁷ ‘Rapport betreffende beheer J. Piersma’ (9 december 1946), ibidem.

¹⁰⁸ S. Groen aan NBI (19 oktober 1946), Beheersdossier Bon Ami, NA, toegang 2.09.16.02 (NBI), inv.nr. 133738.

¹⁰⁹ Beginvermogensopstelling NV ‘Hecht’ (20 juli 1948), Beheersdossier Bon Ami, NA, toegang 2.09.16.02 (NBI), inv.nr. 133739.

vinden. Lokale handelaren in onroerend goed traden op namens het ANBO, kenden de markt goed en zij schakelden hun lokale netwerken in. Zo kwamen de transacties tot stand, waarin ook een notaris een functie vervulde.¹¹⁰ De naoorlogse verklaringen van P. Oor en P. Pruys bevestigen dit beeld voor de Haarlemse situatie.

De grootschalige handel met Haarlemse panden uit joods bezit is opvallend. Het ging niet overal zo. De *Verkaufsbücher* laten zien dat bijvoorbeeld ook in steden als Eindhoven en Arnhem kopers voorkwamen met meer dan één transactie. Dit leidde echter niet tot de omvangrijke portefeuilles zoals die van Oor, Pruys en Piersma met de panden uit Haarlem en omgeving. Waarom deze grootschalige handel zich juist hier voordeed, is onduidelijk. Hadden de Haarlemse huizen een bijzondere attractie voor kopers, of verliep de handel in huizen in West-Nederland in het algemeen anders dan in het zuiden of oosten?

Onder de kopers in de *Verkaufsbücher* komt de gemeente Haarlem niet voor. Dat is van belang omdat een van de onderzoeksvragen hierover gaat: heeft de gemeente Haarlem tijdens de bezetting onroerend goed aangekocht dat eigendom was van joodse burgers? Uit onderzoek elders is gebleken dat ook gemeenten soms panden aankochten. Dit gebeurde bijvoorbeeld in verband met plannen voor sloop en nieuwbouw of herinrichting van een straat. **In Haarlem is niet van dergelijke aankopen gebleken.** De gemeente staat niet in de *Verkaufsbücher* en ook in andere bronnen zijn geen aanwijzingen gevonden voor een gemeentelijke aankoop uit joods bezit tijdens de bezettingsjaren. Dit betreft de gemeenteraadsverslagen en besluiten van de burgemeester gedurende de bezettingsjaren. Hierin worden gemeentelijke aankopen en verkopen van grond en gebouwen vermeld. Daarin is niets aangetroffen wat zou kunnen wijzen op een gemeentelijke aankoop uit joods bezit.

3.7 Woningtekort

De gemeente Haarlem was met een overschot aan woningen de oorlog ingegaan, maar na 1940 kon de woningvoorraad niet meer zoals gebruikelijk worden aangevuld. In Haarlem werd net als elders een gemachtigde voor de Wederopbouw benoemd en zonder vergunning van deze functionaris mocht men niet bouwen of verbouwen. Ook materialen werden alleen door hem toegewezen of geweigerd.

Na 1942 lag de woningbouw in de gemeente door gebrek aan materialen volkomen stil. Dat gold ook voor onderhoud. Tijdens de bezettingsjaren gingen door bombardementen woningen verloren, onder andere in het Rozenprieel en het Amsterdamse kwartier. Op last van de Duitsers werden bovendien woningen gesloopt aan de Houtvaart, de Kleverlaan, de Rijksstraatweg en de Zijlweg. Ook werden woningen aan de voorraad onttrokken door verbouwing en verandering van bestemming. Verder leidde de brandstoffennood in de winter van 1944-1945 tot sloop of onbewoonbaarheid van woningen.¹¹¹

Huizen van waaruit de Haarlemse joden waren weggevoerd stonden leeg. Het is waarschijnlijk dat deze aan woningzoekenden werden toegewezen en vermoedelijk heeft de Duitse bezetter hierover de controle willen houden. In september 1942 vroeg het *Amt für Volkswohlfahrt* (sociale zorg) van de NSDAP bij de Haarlemse politie om een opgave van de woningen van 'geëvacueerde' joden. Dat lijstje kwam er.¹¹² Van elders (Utrecht, Eindhoven) zijn ook dergelijke opgaven bekend en daar bleek dat de Duitsers toestemming moesten geven voor de verdeling van deze woonruimte. Mogelijk is het in Haarlem vergelijkbaar gegaan, gezien het feit dat maatregelen en bepalingen van de Duitse bezetter veelal in heel Nederland golden.

¹¹⁰ Schütz, *Kille mist* (2016), p. 239, 246-248.

¹¹¹ *Vijf jaren oorlog over Haarlem* (1947), p. 79-80.

¹¹² Amt für Volkswohlfahrt aan politie Haarlem (8 september 1942), NHA, toegang 2185, inv.nr. 126.

Tegen de achtergrond van het woningtekort zorgden de evacuaties uit enkele omliggende gemeenten voor problemen. Toen Zandvoort en Velsen gedeeltelijk moesten worden ontruimd, kwamen 11.000 tot 12.000 personen naar Haarlem voor onderdak.¹¹³ In september 1944 kwamen er nog evacués bij uit Haarlem zelf. Het gebied ten noorden van de Jan Gijzenvaart, ten westen van de Delft en van het Ramplaankwartier moest namelijk op 22 september 1944 om 18 uur 'ter beveiliging van de burgerij' zijn ontruimd.¹¹⁴ De Duitsers wilden in de vesting IJmuiden ruim schootsveld hebben en de bevolking van Haarlem moest daarbij geen gevaar lopen. Er werden 3510 woningen verlaten en de bewoners werden elders in Haarlem ingekwartierd. Wie geen onderkomen had kon op het stadhuis een evacuatieadres krijgen. Vrijstelling van inkwartiering was geen optie. Weigering om geëvacueerden op te nemen kon leiden tot onmiddellijke ontruiming van de desbetreffende woningen ten behoeve van de evacués.¹¹⁵

Om de daklozen woonruimte te bieden viel aan samenwoning niet te ontkomen. Haarlem kreeg een Bureau Huisvesting, dat samenwerkte met het Evacuatiebureau in Alkmaar. Het wees huizen aan voor inkwartiering. Daartegen bestond veel weerstand, aldus het naoorlogse gemeentelijke verslag hierover. Velen vertrouwden de regeling niet en vonden dat bij de een te weinig met bezwaren werd rekening gehouden en bij de ander te veel. Het vereiste grote omzichtigheid de adressen zo te kiezen, dat geen 'verkeerde elementen' terechtkwamen in huizen waar joden of andere onderduikers verborgen zaten. Het huisvestingsbureau moest dus volkomen op de hoogte zijn van alle onderduikadressen om snel te kunnen beslissen, zo lezen we in het verslag. Het gemeentelijke bureau werkte dus kennelijk samen met het verzet. Het grote gevaar bestond dat die onderduikadressen ook bekend werden aan NSB'ers of andere 'gevaarlijke elementen', aldus het verslag. Men moest dus enerzijds met grote voorzichtigheid te werk gaan, anderzijds honderden klagende samenwoners tevredenstellen.¹¹⁶

¹¹³ *Vijf jaren oorlog over Haarlem* (1947), p. 82.

¹¹⁴ *Openbare bekendmaking* (19 september 1944), NHA, toegang 3000 (Bibliotheek), inv.nr. 57114.

¹¹⁵ Temminck, *De Haarlemmers en de Tweede Wereldoorlog* (1990), p. 170; *Openbare bekendmaking* (19 september 1944), NHA, toegang 3000, inv.nr. 57117.

¹¹⁶ *Vijf jaren oorlog over Haarlem* (1947), p. 82-84.

4. De draad weer oppakken

4.1 Afwezigen

‘dat echter de kans geenszins uitgesloten geacht moet worden, dat allen, althans een of meerder hunner, te eeniger tijd het geluk mogen smaken weer in het Vaderland terug te keren, in welk geval zij zich alsdan tot verzoeker en zijn echtgenote, als de enige niet ernstige getroffen familie-leden bij hunne terugkeer, na zovele jaren van ontbering weer een tehuis zouden hebben.’¹¹⁷

Tienduizenden joden waren uit Nederland weggevoerd en naar de nationaalsocialistische concentratiekampen en vernietigingskampen gebracht. Verreweg de meesten van hen zijn daar gedood. Deze moord op de joden vormde het verschrikkelijke dieptepunt van de antisemitische politiek van de nazi-Duitsland. Kort na de bevrijding bestond er nog hoop dat althans sommigen zouden terugkeren, zoals blijkt uit het citaat hierboven uit juli 1945. Van velen bleef het lot lang onbekend. Zij waren ‘afwezigen’, zoals men dat toen in documenten noemde. Wanneer zij niet terugkwamen duurde het vaak nog jaren voordat hun overlijden officieel werd bevestigd.

De publicatie *Wij gedenken* vermeldt dat 1460 personen in Haarlem in aanmerking waren gekomen voor deportatie. Van hen overleden 23 personen tussen mei 1940 en augustus 1942 aan natuurlijke oorzaken. In de kampen en in Haarlem overleden 712 joden, de meesten van hen in Auschwitz en Sobibor. Van de genoemde 1460 overleefden 725 de oorlog.¹¹⁸ De website *joodsmonumenthaarlem.nl* hanteert het min of meer vergelijkbare aantal van 1477 personen die in aanmerking kwamen voor deportatie. Van hen zijn 715 overleden door geweld of in de kampen en overleefden 718 de oorlog.¹¹⁹ Een recente gemeentelijke notitie over *stolpersteine* hanteert het aantal van 733 slachtoffers.¹²⁰ De cijfers over slachtoffers en overlevenden zijn moeilijk precies vast te stellen en het is mogelijk dat de aantallen ook in de toekomst nog worden bijgesteld op basis van nieuwe informatie.

Wij weten nu dat slechts zeer weinigen zijn teruggekeerd uit de concentratiekampen en vernietigingskampen. In Haarlem was dit slechts een tiental.¹²¹ Uit de onderduik kwamen veel meer mensen terug, die verspreid hadden gezeten over heel het land.¹²² Uiteraard wilden terugkeerders zo snel mogelijk naar huis. Maar ook als zij Haarlem eenmaal hadden bereikt, was dat nog niet zo eenvoudig. Het is de vraag of ze hun woning weer in konden. Verschillende studies over Nederland na de bevrijding beschrijven de terugkomst van joden uit concentratiekamp of uit de onderduik. Hun huis was vaak bewoond door anderen, ongeacht of het ging om een huurwoning of om eigen bezit. Het is niet onwaarschijnlijk dat dit ook in Haarlem is voorgekomen. Zoals we hebben gezien heerste ook hier grote krapte op de woningmarkt.

¹¹⁷ Advocaat aan militaire commissie (16 juli 1945), Beheersdossier P. De Vries, NA, toegang 2.09.16.15 (NBI), inv.nr. 186988.

¹¹⁸ *Wij gedenken* (2004), p. 8, 17.

¹¹⁹ <https://www.joodsmonumenthaarlem.nl/> geraadpleegd 14 oktober 2021.

¹²⁰ Interne notitie gemeente Haarlem, november 2021.

¹²¹ <https://www.joodsmonumenthaarlem.nl/> geraadpleegd 14 oktober 2021.

¹²² Temminck, ‘Vertrokken onbekend waarheen’ (1999), p. 33.

4.2. Opvang en herstel

Na de bevrijding stond men overal in Nederland voor de enorme opgave van opvang en herstel. Naast blijdschap over de bevrijding was er schade, verlies en gemis. In Haarlem stak men meteen de handen uit de mouwen om schade in de stad te herstellen.¹²³ Daarnaast was opvang en ondersteuning nodig. De gemeente bood samen met maatschappelijke organisaties hulp aan oorlogsslachtoffers en gedupeerden. Dit betrof Haarlemmers die tijdens de bezetting in de stad waren gebleven en personen die terugkwamen uit onderduik of concentratiekamp, maar ook uit gedwongen tewerkstelling in Duitsland.

Er waren dus verschillende groepen van gedupeerden. Landelijk was het beleid om hen bij opvang en hulp gelijk te behandelen. Tijdens de bezetting had de regering in ballingschap (in Londen) het besluit genomen om geen onderscheid te maken tussen joodse en niet-joodse oorlogsslachtoffers. In het licht van de nazistische rassenleer vond men het ongepast de joden als een afzonderlijke groep te beschouwen.¹²⁴ Daarmee ging men eraan voorbij dat zij vanwege hun joodszijn waren vervolgd en onevenredig zwaar waren getroffen door het antisemitisme van de bezetter. Daar kwam nog bij dat zij extra behoefte hadden aan praktische hulp. Doordat zoveel familieleden en vrienden niet terugkwamen ontbrak het hun aan een persoonlijk netwerk voor opvang en ondersteuning.

Veel repatrianten en opduikers (uit de onderduik) kwamen per trein terug naar Haarlem. Op het station werden zij opgewacht voor registratie, keuring en toetsing van bijvoorbeeld hun politieke betrouwbaarheid. In juni en juli 1945 waren al 3.900 terugkeerders op het Haarlemse station geweest. Hoeveel van hen joden waren is onduidelijk, omdat dit in de registraties niet is aangegeven. Uiteindelijk zouden in totaal rond de 10.000 ontheemden Haarlems station passeren.¹²⁵ Wie in Haarlem bleef, had behoefte aan woonruimte en andere dringende zaken zoals voeding, kleding en verzorging.

Huisvesting was voor gedupeerden dus van het grootste belang. Zoals we eerder zagen was in Haarlem tijdens de bezetting al druk op de woningvoorraad ontstaan. Er was weinig bijgebouwd, er waren gebouwen gevorderd en Haarlem had evacués moeten huisvesten. Ook de geallieerde bevrijders en het Militair Gezag, het overgangsbestuur na de bevrijding, eisten gebouwen op. Het tekort was niet zomaar opgelost en daarom hanteerde de gemeente een systeem van verdeling. Zij had daarbij verregaande bevoegdheden. Mike Hos bijvoorbeeld wijst er in zijn masterscriptie op dat bezitters van grote huizen vacante kamers moesten verhuren aan anderen. De gemeente hield naleving hiervan nauwlettend in de gaten en was streng. Dit leidde soms tot frustraties bij recentelijk teruggekeerde joden, die ook te maken kregen met inwoning.¹²⁶

De joden die na de oorlog van onderduikadressen en uit kampen terugkeerden, voelden zich in ons land vaak niet welkom. Hen wachtte niet zelden een kille ontvangst en weinig begrip voor wat zij hadden doorgemaakt. In de literatuur zijn hiervan verschillende voorbeelden te vinden.¹²⁷ Of dit ook geldt voor terugkeerders in Haarlem, is een boeiende vraag, die hier echter niet in een bredere samenhang is onderzocht. Dit zou een meer omvangrijke studie vergen. In dit onderzoek richten we ons op de vraag over de eventuele (na)heffing van achterstallige lasten door de gemeente Haarlem. Maar eerst volgt een korte bespreking van het naoorlogs beheer van joods bezit.

¹²³ *Verslag van het gesprokene 1945-1946* (raadsvergadering 7 november 1945), p.12-13, NHA, toegang 2295 (Gemeentebestuur Haarlem), inv.nr. 327.

¹²⁴ Bossenbroek, *De Meelstreep* (2001), p. 195-196.

¹²⁵ Hos, *'De moeizame evolutie'* (2020), p. 16-17.

¹²⁶ Ibidem, p. 18-19.

¹²⁷ Onder andere: Bossenbroek, *De Meelstreep* (2001); Citroen, *U wordt door niemand verwacht* (2021); Lipschits, *De kleine sjoa* (2001); diverse hoofdstukken in Piersma, *Mensenheugenis* (2001); diverse hoofdstukken in Kristel, *Polderschouw* (2002).

4.3 Naoorlogs beheer

‘Dat Hartog Kroese, laatste gewoond hebbende te Haarlem, Barteljorisstraat 1, in het jaar 1942 tezamen met zijn echtgenoot Naatje de Vries, door de Duitschers uit zijn woning is weggehaald, naar Polen is gedeporteerd en thans zonder bekende woon- of verblijfplaats is; dat voornoemde afwezigen geen volmacht hebben achtergelaten tot het waarnemen hunner zaken en belangen, noch orde op het beheer derzelve hebben gesteld.’

Deze passage stond in de brief waarin een nicht van Hartog Kroese het Nederlands Beheersinstituut (NBI) in Haarlem verzocht een bewindvoerder te benoemen.¹²⁸

Het NBI stelde in de naoorlogse jaren bewindvoerders en beheerders aan om het vermogen van duizenden Nederlanders te beheren.¹²⁹ Voor een groot deel betrof dit niet-teruggekeerde joden (‘afwezigen’), in afwachting van hun mogelijke terugkeer of een officiële verklaring van overlijden. Uiteraard was dit een andersoortig beheer dan dat van de *Niederländische Grundstücksverwaltung* en het ANBO. Het NBI-beheer was opgezet om correct en rechtmatig om te gaan met het vermogen van afwezigen. De al eerder genoemde beheersdossiers zijn tijdens dit beheer aangelegd.

Sommige van deze dossiers bevatten informatie die een licht werpt op de praktijk van dit beheer. Dat geldt bijvoorbeeld voor het dossier over het vermogen van David Sanders. Zijn laatste woonadres in Haarlem was de Delftlaan geweest. Hij was met zijn vrouw ondergedoken in Amsterdam, waar zij echter op straat werden gearresteerd. Hun drie kinderen zaten verspreid elders ondergedoken. De ouders weigerden aanvankelijk hun adressen te noemen, maar zwichtten na zware fysieke mishandeling. David Sanders, zijn vrouw Clara Keizer, hun twee dochtertjes Eline en Marie en hun zoontje Elbert werden op 10 september 1943 in Auschwitz vermoord.¹³⁰

Zoals hierboven beschreven bezat Sanders huizen in Haarlem, namelijk aan de Nieuwe Kruisstraat, de Gasthuislaan, de Brandtstraat, de Tetterodestraat en de Leidsestraat. Ook bezat hij een ‘buitenverblijfje’ in Lunteren. In oktober 1945 werd P.H. Borghouts uit Haarlem benoemd tot bewindvoerder over Sanders’ vermogen. Borghouts begon zijn werk met het inwinnen van informatie bij kennissen en relaties van Sanders. Zo kreeg hij diverse adressen van personen die geld, stukken of gedeelten van de inboedel in bewaring hadden, zo rapporteerde hij aan het Beheersinstituut.

Borghouts liet de bezittingen van Sanders behoorlijk tegen brandschade verzekeren en onderhoud aan de huizen verrichten. Dat was een belangrijke post. Hij wees er op dat tijdens het ANBO-beheer alle reparaties waren uitgesteld, met de oorlogsomstandigheden als excuus. Borghouts had de ‘ons uit vroegertijd zo goed bekende’ panden min of meer verwaarloosd aangetroffen. Vooral vloeren, daken en goten, waterleidingen, ramen, tegelwerk en het buitenschilderwerk moesten dringend aangepakt worden. Nu moest een en ander worden ingehaald, tegen aanzienlijke kosten. Tijdig onderhoud had die kosten kunnen beperken of over langere perioden verdelen, aldus de bewindvoerder in zijn rapportage. In zijn afrekening overlegde hij de facturen van aannemers en dergelijke.¹³¹ Dat Borghouts de panden van vroeger kende wijst er op dat hij eerder betrokken was bij dit bezit. Misschien had hij - bijvoorbeeld - de huren geïnd in opdracht van Sanders.

Het vermogen van de hierboven besproken bakker en oorlogskoper P. Oor werd eveneens beheerd. Dat gebeurde namelijk behalve bij joodse afwezigen ook bij personen die

¹²⁸ H. Bahlmann aan NBI Haarlem (15 oktober 1945), Beheersdossier H. Kroese, NA, toegang 2.09.16.08 (NBI), inv.nr. 116807

¹²⁹ Aalbers, *Berooid* (2001), p.43, 52-54.

¹³⁰ David Sanders en familie, *joodsmonument.nl*.

¹³¹ P.H. Borghouts aan NBI Haarlem (26 oktober 1946), Beheersdossier D. Sanders, NA, toegang 2.09.16.13 (NBI), inv.nr. 159058.

waren gearresteerd op verdenking van collaboratie. Uit het dossier blijkt dat Oor in november 1944 naar Duitsland was vertrokken, nadat zijn bakkerij in Haarlem op 21 oktober 1944 was gesloten op last van de bezetter. Hij bleef die winter in Duitsland. Op 18 juni 1945 vertrok hij naar Nederland, maar werd op 1 juli 1945 te Rheine in Duitsland gearresteerd. Vandaar werd hij overgebracht naar Ommen en begin augustus vervolgens naar het Bewaringskamp Koudenhorn te Haarlem.¹³²

Piet Groot meldde zich bij het Militair Gezag aan als beheerder, en tegelijk als gegadigde voor het bakkersbedrijf. Groot had eerder een zaak gehad aan de Soendastraat, maar hij moest in februari 1943 naar Duitsland. Wellicht moest hij er werken in het kader van de *Arbeitseinsatz*. Hij keerde in juni 1943 terug en dook vervolgens onder. Zijn zaak werd toen aan een ander verhuurd, die nu natuurlijk niet op straat kon worden gezet. 'Met goedvinden van mevrouw Oor' wilde hij haar bakkerij beheren.¹³³ Hijzelf 'wenste een nieuwe zaak te beginnen', aldus toelichting in zijn aanvraag van een verklaring van politieke betrouwbaarheid.¹³⁴ Die verklaring kreeg hij, evenals het beheer over de bakkerij.

4.4 Achterstalligheid?

Na de bevrijding probeerde men dus overal orde op zaken te stellen. De gemeente Haarlem kon haar bestuurstaak weer gaan vervullen en kreeg om te beginnen een tijdelijke gemeenteraad. In de eerste vergadering op 7 november 1945 stond waarnemend burgemeester Reinalda uitgebreid stil bij de bezettingsjaren. Volgens hem wist de bevolking van Haarlem dat het gemeentepersoneel 'goed' was geweest. Weliswaar waren er enkelingen 'die zich zelf en niet de ander zochten te dienen'. Dezen waren dan ook fel veroordeeld, maar Reinalda was ervan overtuigd dat het gemeentebestuur in zijn geheel goed bekend stond. Raadslid Klein memoreerde in een reactie de 'barbaarsheid, wreedheid en gruwelijke verdierlijking' van de laatste oorlogsmaanden, naast de terreur, hongersnood en brandstoffennood. Het had in die laatste fase van de bezetting overigens geleken of de gemeentelijke diensten van het aardrijk weggevaagd waren. Van hun bestaan had men volgens Klein 'zo goed als niets meer gemerkt'.¹³⁵

In de bevrijde stad konden ook deze diensten zich weer laten zien. Zaken als de inning van gemeentelijke lasten zal men weer hebben aangepakt, wanneer deze in het ongereede waren geraakt. Dat brengt ons bij de onderzoeksvraag over dit onderwerp: **heeft de gemeente Haarlem na de bevrijding naheffingen voor erfpacht en/of straatbelasting gevorderd van joodse huiseigenaren dan wel hun erfgenamen over de oorlogsperiode?** Dus kregen zij of hun bewindvoerders na de bevrijding nog een rekening gepresenteerd voor lasten over de jaren dat zij afwezig waren door deportatie of onderduik?

Het is onduidelijk of dit zich in Haarlem heeft voorgedaan, dus of de gemeente Haarlem na de oorlog dergelijke naheffingen heeft opgelegd wegens achterstalligheid. **Het is in de gemeentelijke archieven moeilijk na te gaan. De uitvoeringsadministratie (aanslagen, herinneringen) van de straatbelasting uit de jaren veertig bestaat namelijk niet meer.** Gepoogd is om in andere bronnen relevante informatie te vinden over de heffing van de straatbelasting in de naoorlogse jaren. Geraadpleegd zijn gemeentelijke dossiers over straatbelasting, dossiers van de Raad van Beroep voor de Directe Belastingen, gemeenterekeningen, gemeentelijke journalen van inkomsten en gemeenteraadsverslagen.

¹³² Verklaring Oor, in Uitspraak Tribunaal (14 april 1948), Beheersdossier P.P.F. Oor, NA, toegang 2.09.16.11 (NBI), inv.nr. 137727.

¹³³ Verklaring van politieke betrouwbaarheid (17 juli 1945), ibidem.

¹³⁴ Groot aan Militair Gezag (13 juli 1945), ibidem.

¹³⁵ *Verslag van het gesprokene 1945-1946*, vergadering tijdelijke raad op 7 november 1945, p. 15-17, NHA, toegang 2295, inv.nr. 327.

De gemeentelijke dossiers over straatbelasting bevatten enkele bezwaarschriften tegen aanslagen. Veel bezwaren hebben betrekking op de hoogte van de huurwaarde – de grondslag voor de belasting – die te hoog zou zijn ingeschat volgens de bezwaarmakers. **Bezwaarschriften van joodse huizenbezitters tegen de aanslagen over de bezettingsjaren zijn in deze bron niet gevonden.**¹³⁶

Dit geldt ook voor de beroepszaken in het **archief van de Raden van Beroep** voor de directe belastingen. Na bezwaar bij de gemeente bestond als volgende stap de mogelijkheid van beroep bij deze instantie. Elders (in Den Haag) vormden acht van dergelijke bezwaar- en beroepsdossiers de aanwijzing dat daar naheffingen zijn opgelegd voor straatbelasting.¹³⁷ De vraag was of dergelijke dossiers ook voor Haarlem aanwezig zouden zijn.

De raad van beroep behandelde beroepszaken uit een groter gebied dan alleen Haarlem, dus van ingezetenen uit tal van gemeenten. Het merendeel van de behandelde zaken gaat over andere belastingen (inkomensbelasting, vermogensbelasting, loonbelasting enzovoort). De incidentele zaken over straatbelasting betreffen grotendeels andere gemeenten. De enige straatbelastingzaak uit Haarlem gaat over het belastingjaar 1947 en valt daarmee buiten de onderzochte periode. Deze zaak gaat bovendien over de huurwaarde van het desbetreffende pand en dat is niet wat wij zoeken.¹³⁸ **Ook het archief van de raad van beroep bevat dus geen bezwaar- en beroepschriften van joodse huizenbezitters tegen aanslagen over de bezettingsjaren.**¹³⁹

In de gemeentelijke journalen van inkomsten komt de post 'straatbelasting' regelmatig voor. Maar meestal gaat het om grote (geaggregeerde) bedragen en nooit staan er namen van belastingplichtigen bij vermeld. De bedragen zijn niet te herleiden naar personen, want alleen 'straatbelasting' staat vermeld.¹⁴⁰ In de gemeentebegrotingen en gemeenterekeningen geldt dit in nog veel sterkere mate. Hier gaat het om totalen over een heel jaar. In de gemeenteraad ten slotte is het onderwerp naheffingen van achterstalligheid en straatbelasting in de naoorlogse jaren niet geagendeerd. Ook hier vormde de gemeente Den Haag de referentie: daar werd dit onderwerp wel uitgebreid in de gemeenteraad besproken.¹⁴¹ In de raadsverslagen van Haarlem is iets dergelijks niet aangetroffen.

Verder is navraag gedaan bij voorzitter Ruben Boas en rabbijn Shmuel Spiero van de Joodse gemeente in Haarlem of zij bekend waren met eventuele naheffingen van straatbelasting en/of erfpachtcanon na de bevrijding. Ook is deze vraag voorgelegd aan de auteurs Wim de Wagt, Kees van der Linden en Mike Hos. Geen van hen kende uit overlevering verhalen dat dit zou hebben plaatsgehad in Haarlem. **Dat er in alle genoemde bronnen geen informatie over naheffingen is gevonden, vormt echter geen 'bewijs' dat deze niet hebben plaatsgehad. Het betekent dat onduidelijk is of er sprake van is geweest.**

Complicerend bij deze zoektocht naar heffingen wegens achterstalligheid is dat we niet weten **of er eigenlijk wel sprake was van achterstalligheid**. Het joodse huizenbezit werd tijdens de bezetting beheerd en de beheerorganisatie ANBO was verantwoordelijk voor de betaling van de lasten. Of zij al dan niet regelmatig heeft betaald, is onduidelijk. Mogelijk verschilde dit per ANBO-kantoor. Voor zover bekend is ook de administratie van het ANBO niet meer voorhanden. **Slechts wanneer de beheerder niet betaald had, was er sprake van**

¹³⁶ NHA, toegang 2295 (Gemeentebestuur Haarlem), inv.nrs. 6059, 6063, 6066, 6071, 6073, 6076, 6079 en 6080.

¹³⁷ In Den Haag vormde de aanwezigheid van negen bezwaar/beroepsdossiers de aanwijzing dat daar naheffingen zijn opgelegd voor straatbelasting en erfpacht. Zie: Te Slaa, *Daar dit een immorele aanslag is* (2017).

¹³⁸ Zaak 1947/902, NHA, toegang 32 (Raden van Beroep), inv.nr. 382

¹³⁹ Geraadpleegd zijn NHA, toegang 32 (Raden van Beroep), inv.nrs. 380 t/m 384.

¹⁴⁰ Journaal van inkomsten 1943, 1944, 1945, 1946 en 1947, NHA, toegang 1503 (Gemeenteontvanger Haarlem), inv.nrs. 151, 152, 153 en 154.

¹⁴¹ Te Slaa, *Daar dit een immorele aanslag is* (2017), hoofdstuk 4.

achterstalligheid. Bij verkoop van een pand door het ANBO moest uiteraard de nieuwe eigenaar voortaan de lasten betalen. **De vraag of er al dan niet sprake was van achterstalligheid is van cruciaal belang bij het beantwoorden van de onderzoeksvraag.**

4.5 Straatbelasting in beheersdossiers

Tot zover enkele bronnen waarin geen informatie is gevonden over naheffingen van straatbelasting wegens achterstalligheid. **In sommige beheersdossiers komt wel een vermelding van straatbelasting voor**, bijvoorbeeld in de verslaglegging over het (naoorlogse) beheer. Onderdeel van het beheer was inning van de huren en de betaling van lasten. Straatbelasting wordt vermeld voor de belastingjaren van de naoorlogse beheerperiode, dus 1945, 1946, 1947 enzovoort. Zo'n vermelding van het belastingjaar 1945 komt voor in het beheersdossier van I.H. Baruch.¹⁴²

Isaac Haim Baruch was op 25 maart 1944 omgekomen in Theresienstadt op de leeftijd van 72 jaar.¹⁴³ Zijn zoon Leonard Baruch overleefde de oorlog en werd benoemd tot zijn bewindvoerder.¹⁴⁴ In een accountantsrapport in zijn beheersdossier staat de post 'straatbelasting 1945'. **Betrof deze de eerste maanden van het jaar, dus nog de periode van de bezetting, of ging het om de periode vanaf mei 1945? Dit is onduidelijk.** Aangezien er geen schulden over eerdere jaren vanaf 1942 of 1943 zijn vermeld, lijkt het niet waarschijnlijk dat hier sprake was van achterstalligheid. Wellicht verwijst dit bedrag naar de reguliere naoorlogse belastingheffing. In het rapport komen ook andere belastingen voor, namelijk grondbelasting 1944 en 1945.¹⁴⁵ Daarbij gaat het zoals we eerder zagen om een rijksbelasting en die valt buiten dit onderzoek, al lijkt het jaar 1944 bij Baruch wel te wijzen op achterstalligheid.

Een ander voorbeeld is het beheersdossier van S.B. van Aalten, die een huis had aan het Frans Halsplein in Haarlem. Simon Bernhard van Aalten werd op 28 mei 1943 in Sobibor vermoord, evenals zijn zoons Karel en Frits.¹⁴⁶ Zijn beheersdossier bevat vermeldingen van andere belastingen (dan straatbelasting), zoals ondern.[eminsg]bel.[asting] 1943 en 1944.¹⁴⁷ Dat is goed verklaarbaar, want Van Aalten had een ijzerhandel gedreven aan de Spuistraat in Amsterdam, de firma I. van Aalten en zoon.¹⁴⁸ Ook dit betreft voor zover bekend rijksbelastingen.

Terug naar de straatbelasting. In september 1946 besloot de gemeente Haarlem om deze te verhogen. Bij circulaire van de minister van Binnenlandse Zaken van 4 juli 1946 was ter sanering van de gemeentefinanciën als eis gesteld, dat de opbrengst van de straatbelasting ten minste zou bedragen 6% van 'het totaal der belastbare opbrengst gebouwd' volgens de grondbelasting en 3% van 'het totaal der belastbare opbrengst ongebouwd'. Dit betreft percentages van de (geschatte) belastbare opbrengst van de percelen. Zoals eerder besproken werd deze opbrengst gebruikt voor het vaststellen van de grondbelasting en genoteerd in de kadastrale leggers.¹⁴⁹

¹⁴² Rapport Bollerman (10 oktober 1950), p. 2 en 8, Beheersdossier I.H. Baruch, NA, toegang 2.09.16.02 (NBI), inv.nr. 32122.

¹⁴³ *Joodsmonument.nl*.

¹⁴⁴ Benoeming door NBI (8 september 1945) Beheersdossier I.H. Baruch, NA, toegang 2.09.16.02, inv.nr. 32122.

¹⁴⁵ Rapport Bollerman (10 oktober 1950), p. 2 en 8, ibidem.

¹⁴⁶ *Joodsmonument.nl*.

¹⁴⁷ Balans per 1 september 1945, Beheersdossier S.B. van Aalten, NA, toegang 2.09.16.02 (NBI), inv.nr. 26118.

¹⁴⁸ Brief aan MG (27 juni 1945); Overzicht van het vermogen (11 november 1947), ibidem.

¹⁴⁹ *Aan de slag* (2014), p. 68, 69, 126.

Bij toepassing van de genoemde percentages moest in Haarlem een bedrag van f 687.000 aan straatbelasting worden opgebracht, ofwel f 127.000 meer dan bij het bestaande tarief. Een forse verhoging dus. B en W presenteerden de gemeenteraad een voorstel hierover en dat werd zonder discussie of hoofdelijke stemming aangenomen. De verhoging kwam er en de nieuwe verordening trad in werking op 1 januari 1947.¹⁵⁰ De tijd dat deze belasting, bij de invoering ervan, f 135.000 per jaar moest opbrengen, had men ver achter zich gelaten. Net als destijds in 1919 keek het Rijk over de schouder van de gemeente mee.

Erfpacht is een ander verhaal dan straatbelasting. Erfpacht is geen belasting maar een zakelijk recht en een private overeenkomst tussen twee partijen. Een gemeente die grond uitgeeft aan een erfpachter handelt daarbij als privaatrechtelijk persoon. In een (private) overeenkomst, de erfpachtakte, worden de bepalingen rond de erfpacht vastgelegd. Er bestaan hierbij geen bezwaar- en beroepsprocedures. Als er een geschil ontstaat over de naleving van de voorwaarden uit de erfpachtovereenkomst, kunnen partijen naar de rechter stappen.¹⁵¹

Er is van afgezien om gerechtelijke archieven door te nemen op zoek naar een eventueel geschil tussen de gemeente en (de zaakwaarnemer van) een joodse erfpachter over achterstalligheid. Daarvoor zijn twee redenen. Om te beginnen kwam erfpacht veel minder voor dan straatbelasting. Hoewel we niet weten hoe wijdverbreid erfpacht was in het Haarlem van de jaren veertig, kunnen we er wel van uitgaan dat slechts voor een (beperkt?) deel van de huizen van toepassing was. De straatbelasting daarentegen was de regel voor huizenbezitters. Zij werd immers geheven van al de percelen die aan gemeentelijke straten of wegen grensden en zal aan honderden, zo niet duizenden onroerendgoedbezitters zijn opgelegd. De tweede reden is dat bij de wijdverbreide straatbelasting al geen bezwaar- of beroepszaak is aangetroffen van joodse erfpachters. Ook is uit andere bronnen niet gebleken van achterstalligheid bij de straatbelasting. De kans dat we een gerechtelijke procedure zullen vinden over naheffingen wegens achterstalligheid bij de veel minder voorkomende erfpacht, is erg klein.

4.6 Rechtsherstel

Direct na de bevrijding begon een grote operatie van rechtsherstel. Doel was om de ontrechting uit de bezettingsjaren te herstellen, zoals het geschonden eigendomsrecht van joden inzake vastgoed. Voorbereidingen voor het rechtsherstel waren al getroffen door de regering in Londen, terwijl Nederland nog grotendeels bezet was. In september 1944 kwamen twee wetsbesluiten tot stand, het Besluit bezettingsmaatregelen (E93) en het Besluit herstel rechtsverkeer (E 100). Er kwam een Raad voor het Rechtsherstel met een aantal uitvoerende afdelingen. Een ervan was het al vaker genoemde Nederlands Beheersinstituut (NBI), dat deel uitmaakte van de Afdeling Beheer.¹⁵²

Met rechtsherstel wilde men zoveel mogelijk terug naar de vooroorlogse situatie. Verordeningen zoals 154/1941 (bebouwd onroerend goed) behoorden tot de maatregelen van de bezetter die geacht werden nooit van kracht te zijn geweest. Alle verkopen van joods onroerend goed waren daarmee onwettig, tenzij de koper kon aantonen dat hij te goeder trouw was (art. 25 sub c E100).¹⁵³ Daarmee werd bedoeld dat de koper onwetend was: hij wist niet, of kon niet weten dat het ging om een perceel uit joods bezit.

¹⁵⁰ Voorstel 12 september 1946, besproken in raadsvergadering van 18 september 1946, *Verslag van het verhandelde 1945-1946*, p. 386-388, NHA, toegang 2295 (Gemeentebestuur Haarlem), inv.nr. 257.

¹⁵¹ Mededeling Afdeling Vastgoed gemeente Haarlem, per mail (14 oktober 2021).

¹⁵² Aalbers, *Berooid* (2001), p.43, 52-54.

¹⁵³ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel* (2013), p. 28.

Rechtsherstel betekende dat de situatie voor de gedupeerde zoveel mogelijk werd teruggebracht in de toestand van vóór de anti-joodse maatregelen. Hij mocht er echter niet door worden verrijkt. Vaak betekende rechtsherstel teruggave van het geroofde of onder dwang verkochte onroerend goed. Soms kwam het neer op een schadevergoeding of een andere regeling. Dat gebeurde als de partijen daar zelf toe besloten, of als de rechter oordeelde dat de oorlogskoper te goeder trouw was geweest en door een herstel van de vooroorlogse situatie op onredelijke wijze benadeeld zou worden.

In principe moesten alle oorlogsaankopen teruggedraaid of bekrachtigd worden. Het doel was om zo veel mogelijk minnelijk te schikken. Dat betekende overleg tussen partijen zonder tussenkomst van de rechter, met als resultaat een overeenkomst. Gedelegeerden van de Raad voor het Rechtsherstel moesten deze minnelijke regelingen bekrachtigen. In principe behoorde de koopovereenkomst nietig verklaard te worden. Baten zoals huren werden verrekend met de lasten die waren betaald. Het beheer van het perceel werd vaak al voor de uiteindelijke schikking overgedragen. Vaak waren de kosten voor de opmaak van de rechtsherstelakte eveneens voor de oorlogskoper.¹⁵⁴

De ontrechte partij moest het initiatief nemen om zijn afgenomen eigendom terug te krijgen.¹⁵⁵ De joodse eigenaar kreeg in beginsel zijn eigendom terug, maar soms wilde de (laatste) koper het pand behouden. Uiteraard kon dat alleen met instemming van de joodse rechthebbende. Die ontving alsnog de koopsom die tijdens de oorlog wel op zijn naam was geregistreerd, maar waarover hij nooit had kunnen beschikken.¹⁵⁶

Een voorbeeld van rechtsherstel in Haarlem vormt het bezit van de eerder besproken S.J. van Praag. In 1951 (dienstjaar 1952) kwamen de panden via rechtsherstel weer op zijn naam te staan, met de aantekening 'afwezig (vroeger te Heemstede)'. De wrange werkelijkheid was, dat Van Praag toen al jaren niet meer in leven was. Hij werd in mei 1943 in Sobibor vermoord.¹⁵⁷ In het kadaster is via de leggerartikelen van de verschillende oorlogskopers te reconstrueren dat zijn bezit weer op de naam van Van Praag werd bijgeschreven. De percelen werden in 1955 openbaar verkocht.¹⁵⁸

Ook de bezittingen van L. Abas aan de Dolfijnstraat werden in 1949 (dienstjaar 1950) weer op zijn naam gezet. In zijn geval ging het niet om een 'afwezige', want hij had de oorlog overleefd.¹⁵⁹ Soms werd tijdens de bewindvoering door het NBI overgegaan tot verkoop van een of meer panden, zoals in het geval van het bezit van Elisabeth Appel-Mok. Zij was in Birkenau vermoord op 30 september 1942, haar man Abraham Appel op 15 augustus 1942 en haar dochtertjes Leni en Sonja van respectievelijk 4 en 9 jaar op 18 juli 1942 in Auschwitz.¹⁶⁰

Over haar bezit stond in het beheersdossier: 'Geen der vermoedelijke erfgenamen wenst of is in staat de percelen over te nemen of toegescheiden te krijgen. Bovendien verkeren de panden in zeer slechte staat van onderhoud, zodat verkoop gewenst is en door de vermoedelijke erfgenamen wordt verzocht.'¹⁶¹ Het Nederlands Beheersinstituut moest daarvoor toestemming verlenen en deed dit begin mei 1951. Het pand werd in 1951 (dienstjaar 1952) verkocht. In het kadaster staat vermeld 'Op[enbare]. Verkoop'.¹⁶² Of de erfgenamen toen bekend waren blijkt niet uit het beheersdossier of de kadastrale legger.

¹⁵⁴ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel* (2013), p. 28-29; mededeling Maarten-Jan Vos, november 2021.

¹⁵⁵ Schütz, 'Het eeuwig terugkerende rechtsherstel' (2018), p. 123.

¹⁵⁶ Aalders, *Berooid* (2001), p. 191.

¹⁵⁷ *Joodsmonument.nl*.

¹⁵⁸ Kadastrale gemeente Schoten, leggerartikel 10833 (S.J. van Praag, 'afwezig').

¹⁵⁹ http://www.maxvandam.info/humo-gen/family/1/F54256?main_person=I102815, geraadpleegd 12 oktober 2021.

¹⁶⁰ *Joodsmonument.nl*.

¹⁶¹ 'Het Nederlands Beheersinstituut – Bureau Amsterdam. Verkoop onroerend goed, Beheersdossier E. Appel-Mok, NA, toegang 2.09.16.01 (NBI), inv.nr. 4672 [3732]).

¹⁶² Kadastrale gemeente Schoten, leggerart. 11435 (Elisabeth Mok, afwezig)

5. Conclusie

In deze studie is in de historische context onderzocht:

- of de gemeente Haarlem na afloop van de Tweede Wereldoorlog naheffingen voor erfpachtcanon en/of straatbelasting heeft gevorderd van joodse eigenaren van onroerend goed dan wel hun nabestaanden/erfgenamen over de oorlogsperiode;
- in hoeverre de gemeente Haarlem tijdens de bezetting onroerend goed heeft aangekocht dat eigendom was van joodse burgers;
- of er nadien over deze eventuele aankopen rechtsherstel heeft plaatsgevonden.

Om met de eerste vraag te beginnen: **het is onduidelijk of de gemeente Haarlem (ook) aan joodse huiseigenaren naheffingen heeft opgelegd wegens achterstallige erfpachtcanon en/of straatbelasting.** Gebleken is dat sommige gemeenten in ons land na de bevrijding de rekening hebben gepresenteerd voor achterstallige erfpachtcanon of lokale belastingen aan joodse slachtoffers, hun nabestaanden of bewindvoerders. **De voor deze studie geraadpleegde bronnen geven geen antwoord op de vraag of dit ook in Haarlem is gebeurd.**

De gemeentelijke uitvoeringsadministratie van de inning van de erfpachtcanon en straatbelasting is er niet meer. Voor de straatbelasting zijn 'indirecte' bronnen **geraadpleegd**, zoals bezwaar- en beroepsdossiers, gemeenterekeningen, gemeentelijke journalen van inkomsten en gemeenteraadsverslagen. **Ook navraag bij de Joodse gemeente in Haarlem en bij enkele auteurs over joods Haarlem leverde geen informatie op over over dergelijke naheffingen.** De geraadpleegde bronnen geven dus geen aanwijzingen dat de gemeente Haarlem voor joods bezit naheffingen zou hebben opgelegd wegens achterstalligheid. Dit vormt echter geen hard 'bewijs' dat deze niet hebben plaatsgehad. Voor erfpacht is afgezien van het raadplegen van gerechtelijke archieven, mede omdat we niet eens weten of er van achterstalligheid eigenlijk wel sprake was. Bij de vermelding van 'straatbelasting 1945' is moeilijk te bepalen of dit (ook) de maanden vóór de bevrijding betrof.

Tijdens de bezettingsperiode werd het joodse vastgoed 'beheerd' door het ANBO. Deze organisatie werd geacht de lasten zoals belastingen en erfpachtcanon te betalen. **Het is onbekend of deze instantie dit ook consequent heeft gedaan. Wanneer dat zo is geweest, dan was er na de bevrijding geen achterstalligheid** en bestond er geen reden om naheffingen op te leggen. Maar ook hierover ontbreken de gegevens. De boekhouding van het ANBO is voor zover bekend immers verdwenen.

De tweede onderzoeksvraag betreft een eventuele aankoop door de gemeente Haarlem van onroerend goed uit joods bezit. Daar zijn geen aanwijzingen voor. De gemeente komt niet voor in de *Verkaufsbücher* en uit de vermelding van vastgoedaankopen tijdens de bezettingsjaren blijkt dat evenmin. Aangezien de gemeente geen vastgoed uit joods bezit heeft gekocht, vervalt de derde onderzoeksvraag over rechtsherstel over eventuele gemeentelijke aankopen.

Het 'beheer' van joods vastgoed gebeurde door organisaties die door de Duitse bezetter waren ingesteld. Zij verkochten een deel van de percelen en waren daarmee de uitvoerders van de roof van onroerend goed, soms 'onteigening' genoemd. Deze term is in dit verband echter lastig, omdat die verwijst naar een procedure in de ruimtelijke ordening. Daarbij zijn rechten van onroerendgoedeigenaren degelijk verankerd, wat bij de roof door de Duitse bezetter absoluut niet het geval was. Deze laatste betekende juist een grove schending van rechten. Daarom zijn roof of ontrechting betere termen voor dit verschijnsel.

Het beheer van huizen uit joods bezit was geen aangelegenheid van de gemeente en de verkoop van joodse huizen evenmin. Dit waren zaken van de beheerorganisaties.

Transacties kwamen tot stand door bemiddeling van plaatselijke makelaars en taxateurs, marktpartijen dus. Het naoorlogs rechtsherstel ten slotte was een taak van de landelijke organisaties die hiervoor waren ingesteld. In dit rapport zijn enkele voorbeelden beschreven van de handel in huizen, om duidelijk te maken hoe dit werkte. Daarbij is aandacht besteed aan zowel de joodse eigenaren als aan de kopers. Gebleken is dat in Haarlem enkele opvallend grote kopers actief zijn geweest in de handel met vastgoed uit joods bezit. De achtergrond daarvan is onbekend.

Behalve beheerd en verkocht werd onroerend goed tijdens de bezetting ook gevorderd. Daarbij had de gemeente wel een taak: zij moest eigenaren en bewoners informeren en zij moest inboedels inventariseren en opslaan. De vorderingen door de Duitse bezetter troffen joden en niet-joden. Archiefdossiers over de vorderingen vormen een bron die aanvullingen kan bieden op de gegevens uit de *Verkaufsbücher*. Dat geldt ook voor de beheersdossiers en de kadastrale leggers.

De gemeentelijke organisatie in Haarlem had een belangrijke rol bij de verdeling van woonruimte tijdens de bezetting en in de naoorlogse jaren. Tegen de achtergrond van de heersende woningnood kon de gemeente gebruik maken van verregaande bevoegdheden. Ook in Haarlem kan of zal het zijn gebeurd dat joden die na de bevrijding terugkwamen hun huis bezet vonden, bewoond door anderen. Van joodse slachtoffers werd verwacht dat ook zij zich schikten in het systeem van distributie. Bij de opvang van oorlogsslachtoffers en gedupeerden in het bevrijde Nederland gold het (landelijke) beleid om geen onderscheid te maken tussen verschillende groepen slachtoffers. In hoeverre de lokale overheid een eigen koers kon of wilde varen, is onduidelijk. Dit geldt overigens ook voor belastingzaken, waarbij de rijksoverheid meekeek en een stem in het kapittel had bij zowel de invoering van de straatbelasting in 1919 als bij de verhoging ervan in 1946. Hoe ver die invloed precies reikte kon in deze studie niet worden nagegaan. Bovendien is bij de beantwoording van die vraag meer kennis nodig van met name gemeentefinanciën.

Het is een intrigerende vraag hoe de gemeente Haarlem haar joodse en niet-joodse burgers tijdens en na de Duitse bezetting heeft bejegend. Dit is hier niet in een breder verband onderzocht, omdat hier het joods huizen centraal staat en omdat dit een veel uitgebreidere studie zou vergen. Een inventarisatie van het relevante bronnenmateriaal zou daarvoor een eerste stap kunnen zijn. Wanneer het gaat om de rol van de gemeente kunnen we ons wel afvragen of het vastgoed en de lokale belastingen geschikte 'indicatoren' zijn. De handel in huizen uit joods bezit was een zaak van de markt en niet van de lokale overheid. Van de belastingen zijn de gemeentelijke gegevens over de inning niet meer voorhanden. Behalve de straatbelasting waren er meer (gemeentelijke) belastingen, maar er is geen reden om te veronderstellen dat daarover wel meer informatie beschikbaar is. Sommige beheersdossiers van het Nederlands Beheersinstituut bevatten wel gegevens over diverse belastingen. De vraag over achterstalligheid kon hiermee echter evenmin worden beantwoord.

Het is niet ondenkbaar dat er toch nog ergens informatie opduikt over straatbelasting of erfpachtcanon in Haarlem, gerelateerd aan de hier onderzochte vragen. Dat zou dan een toevalstreffer zijn, zoals die in Amsterdam over de erfpachtboetes en in Den Haag over de beroepszaken tegen de naheffingen. Uit de vondsten elders kunnen we niets afleiden over Haarlem, want het is een vergelijking met te veel onbekenden. Hoe het met de belastingen en erfpachtcanon hier gesteld was, blijft daarom de vraag. Wanneer de bronnen ontbreken, staan we met lege handen.

Met dank aan:

Medewerkers van het Noord-Hollands Archief in Haarlem voor het actief meedenken en de flexibiliteit.

Drs. J. Temminck, voor het meedenken en het leggen van contact.

Bronnen

Navraag (telefonisch en/of per mail) bij:

Ruben Boas, voorzitter Joodse gemeente in Haarlem

Shmuel Spiero, rabbijn Joodse gemeente in Haarlem

Wim de Wagt, auteur van publicaties over de joodse gemeenschap in Haarlem

Kees van der Linden, auteur van publicaties over de joodse gemeenschap in Haarlem

Mike Hos, auteur masterscriptie over de joodse gemeenschap in Haarlem

Louise van Zetten, fractievoorzitter Hart voor Haarlem

Literatuur

Aalders, Gerard, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Sdu Uitgevers 1999).

Aalders, Gerard, Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945 (Amsterdam: Boom 2001).

Aan de slag in de kadastrale archieven. Een handleiding voor de particuliere onderzoeker (Den Haag 2014).

Assem, J. van den, B.M.J. Speet en B.A.A. de Vries, '19. Politieke ontwikkelingen tot heden, een zaak van alle burgers?' in: Bank, J.Th., e.a. red., *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum: Verloren 1995).

Blauw, Maili, *Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht* (Utrecht 2020).

Blauw, Maili, *Roof en rechtsherstel in Eindhoven. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en de naoorlogse jaren*. (Eindhoven 2021).

Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Bert Bakker 2001).

Bulte, Marcel en Aad Neeven, *Garnizoensstad Haarlem* (Haarlem: De Vrieseborch 1992).

Citroen, Michal, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (z.pl: Alfabet Uitgevers 2021).

Hos, Mike, 'De moeizame evolutie'. *De Nederlands-Israëlitische Gemeente te Haarlem (1945-1950)*, MA scriptie 2020, aanwezig bij het Noord-Hollands Archief.

Linden, Kees van der, Jaap Temminck en Wim de Wagt, *Kom ga sjoelen. Bijdragen over de geschiedenis van de joodse gemeenschap in Haarlem* (Haarlem, De Vrieseborch 1999).

Linden, Kees van der, 'Der Adolf hat uns nicht besiegt' in: Kees van der Linden, Jaap Temminck en Wim de Wagt, *Kom ga sjoelen. Bijdragen over de geschiedenis van de joodse gemeenschap in Haarlem* (Haarlem: De Vrieseborch 1999), p. 37-60.

Lipschits, Isaac, *De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland* (Amsterdam: Mets & Schilt 2001)

Notulen van het verhandelde in de vergaderingen van den Raad der gemeente Haarlem (Haarlem, div. jaren).

Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom 2015).

Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel. Het Rotterdams gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955* (NIOD-rapport, 2020).

Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans e-book 2012).

Schütz, Raymund, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom 2016).

Schütz, Raymund, 'Het eeuwige terugkerende rechtsherstel (1954-2017)'. In: *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 20e jrg. (2018) aflevering 1, p. 118-141.

Slaa, Robin te, *'Daar dit een immorele aanslag is'. De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag: De Nieuwe Haagsche 2017).

Slaa, Robin Te, '1941. Het masker valt'. In: *Leven in bezet Nederland*, onder redactie van het NIOD (2 delen), dl. 1 (1940, 1941, 1942) (Amsterdam: NIOD/Uitgeverij Spectrum 2020), p. 217-495.

Spijkerman, H., 'De stedenbouwkundige activiteiten van ir. L.C. Dumont (1865-1935), eerste directeur van Openbare Werken te Haarlem 1902-1930' In: *Haerlem Jaarboek 1992* (Haarlem: Schuyt & Co b.v. 1993), p. 152-188.

Temminck, J.J., 'De Haarlemmers en de Tweede Wereldoorlog', deel 7 van *Als de dag van gisteren* (Zwolle: Uitgeverij Waanders 1990).

Temminck, Jaap, 'Vertrokken onbekend waarheen. De vervolging van de Haarlemse joden in de Tweede Wereldoorlog', in: Kees van der Linden, Jaap Temminck en Wim de Wagt, *Kom ga sjoelen. Bijdragen over de geschiedenis van de joodse gemeenschap in Haarlem* (Haarlem: De Vrieseborch 1999), p. 9-36.

Verslag van het gesprokene in de vergaderingen van den Raad der gemeente Haarlem, aanwezig in toegang 2295 (Gemeentebestuur Haarlem) in het Noord-Hollands Archief.

Verslag van het verhandelde in de vergaderingen van den Raad der gemeente Haarlem, aanwezig in toegang 2295 (Gemeentebestuur Haarlem) in het Noord-Hollands Archief.

Verslag van de toestand der gemeente Haarlem, aanwezig in toegang 2295 (Gemeentebestuur Haarlem) in het Noord-Hollands Archief.

Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd joods onroerend goed. Inzicht in een administratief proces* (Amsterdam: Boom 2013).

Vijf jaren oorlog over Haarlem. Verslag van de Gemeentelijke Bemoeiingen van 1940-1945 (Haarlem 1947).

Wagt, Wim de, *Joods Haarlem. Een topografie van hoop en herinnering* ([Z.pl.] Stichting Uitgeverij Noord-Holland 2005).

Wij Gedenken. Omgekomen – Ondergedoken. De Haarlemse joden 1940-1945. Stichting Gedenkteken Joodse Slachtoffers WOII Haarlem (Haarlem: De Vrieseborch 2004).

Diverse historische kranten, geraadpleegd via *delpher.nl*.

Archieven

Noord-Hollands Archief (NHA) in Haarlem

Toegangsnummers en naam van de archieven

32	Raden van Beroep voor de directe belastingen te Alkmaar, Amsterdam en Haarlem, 1893-1957
456	Kabinet van de Commissaris van de Koningin voor de provincie Noord-Holland, 1943-1976
1503	Gemeenteontvanger te Haarlem, 1811-1961
1517	Bedrijf Openbare Werken te Haarlem, 1805-1952
2185	Gemeentepolitie te Haarlem, 1918-1965
2295	Gemeentebestuur van Haarlem (Gemeente Haarlem), 1813-1957
3000	Bibliotheek Noord-Hollands Archief
3417	Nederlands Israëlitische Gemeente te Haarlem, 1792-1980
5001	Gemeentebestuur van Haarlem (Gemeente Haarlem), 1957-1990

‘Documentatie J. Temminck’: documenten verzameld door J. Temminck over de joodse gemeenschap en anti-joodse maatregelen in Haarlem.

Nationaal Archief (NA) in Den Haag

- 2.09.16 Nederlands Beheersinstituut (NBI), met diverse subnummers (Toegang 2.09.16.01 tot en met 2.09.16.15): Beheersdossiers